

B
U
L
L
E
T
I
N
K
I
N
O
B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2025



Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Prof. dr. Hanneke Ronnes (Universiteit van Amsterdam/Rijksuniversiteit Groningen)

REDACTIE

Prof. dr. Stijn Bussels (Universiteit Leiden)

Prof. dr. ir. Rika Devos (Université Libre de Bruxelles)

Dr. ir. Ivan Nevzgodin (Technische Universiteit Delft)

Dr. Aart Oxenaar (Technische Universiteit Delft)

Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Universiteit Utrecht)

Dr. ir. Frederik Vandyck (Universiteit Antwerpen)

Dr. Kim Zweerink (MOOI Noord-Holland)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 75,00; t/m 28 jaar: € 32,50; instellingen en organisaties: € 187,25. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Ir. Nynke Stam

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35

info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), mr. Maarten Adelmeijer (penningmeester), em. prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), Tim van Iwaarden BSC (studentlid), drs. Patrick van der Klooster (vicevoorzitter), ir. Roelof Kooistra (studentlid), ir. Sylvia Pijnenborg (lid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD**ARTIKEL****1 SIMON DE NYS-KETELS**

De wetgevende macht van de Belgische bouwvakker. Verkenning van een vergeten geschiedenis (1909-1939)

21 DIRK J. DE VRIES EN BOUDEWIJN BAKKER

Zwolse stadgezichten van Jacobus Vrel, circa 1640-1660

BOEKBESPREKINGEN**46 Arjan den Boer, *Theodor Sanders 1847-1927*.**

De vergeten compagnon van Berlage (bespreking Coert Peter Krabbe)

48 Jeroen Cornilly, *Het verlangen naar zee*.

Tweehonderd jaar vakantie aan zee en bouwen aan de kust (bespreking Sophie van Ginneken)

50 Angeline Basuki, Loes van Iperen, Ester van Steekelenburg, Petra Timmer (red.), *Berlages Indische reis. Een nieuwe vertelling van een vergeten koloniaal verhaal* / *Berlage di Nusantara. Sebuah narasi baru dari kisah colonial yang terlupakan* / *Berlage's Journey to the Indies. A new narration of a forgotten colonial story* (bespreking Pauline K.M. van Roosmalen)

52 Onno W. Boers, *De gevelstenen van Amsterdam van vóór 1800*

Peter van Graafeiland, *Waar Haarlem in de gevel staat. Drie eeuwen Haarlemse gevelstenen & huisnamen* (bespreking Dirk J. de Vries)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Detail van Jacobus Vrel, *Straathoek met een bakkerij en een stoffenwinkel*, ca. 1642 (d) (particuliere collectie)

Achterzijde: *1-Meistoet in Oostende* (Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging – Instituut voor Sociale Geschiedenis, AMSAB-ISG, f0005151)

© Bulletin KNOB wordt uitgegeven onder een Creative Commons Attribution 4.0 International (cc by 4.0) licentie. Artikelen mogen vrij worden gebruikt, mits deze op de juiste wijze aan de auteur worden toegeschreven. Zie bulletin.knob.nl/index.php/knob/about voor het open access beleid van Bulletin KNOB.

DE WETGEVENDE MACHT VAN DE BELGISCHE BOUWVAKKER

VERKENNING VAN EEN VERGETEN GESCHIEDENIS (1909-1939)

SIMON DE NYS-KETELS



Tijdens een confrontatie voor de deur van de Antwerpse vakbondskantoren, schoot op 23 mei 1936 een lid van de Belgische fascistische fractie Albert Pot en Theo Grijp neer, twee vakbondsmilitanten en afficheplakkers van de socialistische partij. Drie dagen later woonden Antwerpse dokwerkers in groten getale de begrafenisstoet bij, wat uiteindelijk het startschot zou blijken voor een massale staking die tegen midden-juni meer dan een half miljoen betogers telde en de nationale economie volledig stil zou leggen.



1 EN 2. De Algemene Centrale van de Bouw tijdens de Nationale Staking van 1936.

- ▲ *Stakende bouwarbeiders voor het volkshuis in Menen in juni 1936* (Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging – Instituut voor Sociale Geschiedenis (AMSAB-ISG), f0003166)
- ▼ *1-Meistoet in Oostende* (AMSAB-ISG, f0005151)

Het protest verspreidde zich tot in de verste uithoeken van het land en over tal van sectoren, waaronder ook de Belgische bouwsector. Zo kwamen bouwarbeiders zelfs aan de Franse grens in het verre Menen op straat, om lokale protestslogans van 1 mei te herhalen tegen 'geld voor lood, maar niet voor brood'.¹ Die talrijke aanwezigheid van bouwvakkers – bijna één op tien stakende arbeiders kwam uit de Algemene Centrale van de Bouw, de socialistische bouwvakbond – is opmerkelijk. Hoewel de bouwvakbond inderdaad één van de grootste vakverenigingen van het land was, is de bouwsector opvallend afwezig in de talloze arbeids- en vakbondsgeschiedenissen die over België geschreven zijn, en dit ondanks de veel langere maar vergeten sociale strijd die bouwarbeiders die al gevoerd hadden.²

Die historiografische blinde vlek tekent zich niet alleen af in de sociale geschiedschrijving van menig ander westers land, ook in de architectuur- en bouwgeschiedenis blijven bouwvakkers pijnlijk onderbelicht.³ Van architecturale iconen tot alledaagse arbeiderswoningen: hoewel geen enkel architectuurproject zonder bouwvakkers wordt opgetrokken, blijft dit cruciaal bouwberoep haast volledig onbesproken in de geschiedenis van ons erfgoed en gebouwde omgeving. Reeds in 1985 riep John Summerson op tot het schrijven van een constructiegeschiedenis van 'the total process of getting a building up on site', waarbij hij 'labour' als belangrijke pijler aanstipte.⁴ Terwijl deze tekst wijd geciteerd wordt als het startpunt van *Construction History* als autonome discipline, blijft het potentieel van deze aanpak, in het bijzonder wat betreft de impact van arbeiders op dat totaalproces, onontgonnen terrein. Auteurs binnen dit groeiend domein richtten zich namelijk voornamelijk op (technische innovaties van) de actoren die wél uitgebreid archiefmateriaal hebben nagelaten, zoals architecten, ingenieurs en, in mindere mate, aannemers.⁵

Niettemin heeft het vakgebied onder invloed van kritische *science and technology studies* de afgelopen jaren een culturele en materiële wending genomen, waarbij steeds meer aandacht wordt besteed aan de sociale dimensies van de bouw. Geïnspireerd door pioniers als Christine Wall en Linda Clarke, verdiepen onderzoekers zich steeds meer in diverse aspecten van arbeidsomstandigheden, vakmanschap, impliciete kennis en de sociale dimensies van de bouwsector.⁶ In de Belgische context moet het recente doctoraatsonderzoek van Jelle Angillis benadrukt worden. Hij bestudeerde de 'dynamische wisselwerking tussen bouwvakkers en aannemers' in het naoorlogse België, en schenkt daarbij bijzondere aandacht aan de rol van vakbonden in het bepalen van werkomstandigheden op de werf.⁷ Hoewel pertinent, plaatst deze studie de oorsprong van de hedendaagse regelgeving rond arbeidscondities in de bouwsector als deel van de wel-

vaartstaat voornamelijk na de tweede wereldoorlog. Dit artikel traceert daarentegen hoe de wortels van de hedendaagse realiteit van arbeidscondities in de Belgische bouwsector veel dieper liggen. Het onderlijnt de onderbelichte maar belangrijke impact op wetgeving die bouwvakkers en hun vakbonden reeds uitoefenden in de eerste helft van de twintigste eeuw. De bouwvakbond deed dit door vroege vormen van sociaal overleg te bewerkstelligen, maar ook door via strategische juridische navigatie op regelgeving te wegen zonder het officiële wetboek te moeten aanpassen.⁸

Met de recente vertaling van Sergio Ferro's baanbrekende werk of initiatieven zoals het academisch collectief *Who Builds Your Architecture*, verkennen ook architectuurtheoretici in toenemende mate 'the links between labor, architecture and the global networks'.⁹ Toch ligt de focus bij deze bloeiende literatuur vaak op de realiteit van 'the muck down below' – de materiële arbeidscondities op de werf – of de internationale trajecten van (migratie-)arbeid bij architectuurproductie.¹⁰ Dit artikel onderschrijft het onmiskenbare belang hiervan, maar wil daarnaast ook laten zien hoe de praktische ervaring die door bouwvakkers op de werf werd opgedaan, invloed had die verder reikte dan de dagelijkse bouwpraktijk, en ook de formele wetgeving van de bouwsector mee vormgaf.

Dit kruispunt tussen rechts- en constructie-geschiedenis blijft onderbestudeerd, terwijl het nochtans een aantal urgente historiografische hiaten op tafel legt.¹¹ De weinige rechtshistorici die zich hebben toegelegd op de bouwsector, vertrekken namelijk steeds van klassieke formele bronnen en wetteksten, en focussen daarbij voornamelijk op de evidentere impact van conventionele actoren zoals architecten, ingenieurs, of aannemers op het wetgevend kader.¹² Dit onderzoek wil echter verkennen hoe de onderbelichte figuur van de bouwvakker, vaak via andere vormen van kennis zoals informele knowhow of werfervaring, desalniettemin bepalend was voor de ontwikkeling van het (Belgische) bouwrecht in de twintigste eeuw.

Het terug op de voorgrond plaatsen van deze verwaarloosde figuur is echter allesbehalve evident. Dat van alle actoren betrokken bij het bouwproces bouwvakkers veruit het minst bestudeerd blijven, is ongetwijfeld te wijten aan hun beperkte aanwezigheid in historisch bronnenmateriaal. Vooral (publieke) opdrachtgevers, architecten of ingenieurs lieten archieven van bouwprojecten na, en deze bevatten eerder materiaal over het *geplande* bouwproject dan over de daadwerkelijke uitvoering. Hierdoor blijft, zoals baanbrekend bouw- en rechtshistoricus Robert Carvais al aanhaalde, de stem van 'arbeiders verstomd'.¹³ Zelfs de minder ontgonnen archieven van aannemers privilegiëren eerder promotiemateriaal, financiële en legale documenten of technische tekeningen ten koste van

getuigenissen over de rol van de arbeider. Niettemin hebben sommige auteurs geprobeerd deze archiefstijl te doorbreken door werffotografie te analyseren als een sleutel tot discussies over de arbeidsomstandigheden van (vrouwelijke) bouwvakkers, of door uitzonderlijke documentatieproductie bij 'moments of crisis' – technische tegenslagen, werfongevallen of stakingen – te herlezen op zoek naar de impact van arbeiders.¹⁴

Dit artikel hanteert nog een andere aanpak: door te focussen op voornamelijk administratief en juridisch archiefmateriaal van de Algemene Centrale van de Bouw – van jaarrapporten en pers, tot correspondentie en enquêtes. Deze worden bewaard in het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging (AMSAB), een archiefinstelling die ontstaan is uit de toenmalige verzuilde maatschappijstructuur van België.¹⁵ Hoewel de archieven van dit instituut uitgebreid worden geraadpleegd, bleven de jaarrapporten van de bouwvakbond onderbestudeerd, ondanks de schijnbare evidentie als rijk bronnenmateriaal. Voor bouwhistorici kan deze collectie inderdaad cruciaal administratief en juridisch bronnenmateriaal bieden dat inzicht geeft in de arbeidsomstandigheden waarin ons architecturaal erfgoed geproduceerd werd. Dit bronnenmateriaal wordt aangevuld met documenten uit persoonlijke collecties van architecten, publieke aanbestedingsdocumenten en rapporten van de Belgische dienst voor arbeidsinspectie. Via een dergelijke compilatie wordt geprobeerd de vergeten maar impactvolle geschiedenis van de Centrale bloot te leggen. Na een kort overzicht van de historische ontwikkeling van de Centrale, worden de twee belangrijkste strijdpunten van de vakbond getraceerd – een eerlijk inkomen, en werfveiligheid. Als conclusie worden deze twee thema's opnieuw verbonden aan de hand van één sprekende groep van bouwvakkers – betonwerkers, om te verkennen hoe vakbonden en arbeiders proactief hun bouw kennis mobiliseerden als antwoord op de opkomst van nieuwe bouwtechnologieën en verhoogde arbeidsrisico's juridisch wisten te valoriseren.

HET BOUWEN VAN EEN BOND

Het eerste 'Buitengewoon Congres der Bouwwerkers', georganiseerd op 17, 18 en 19 Januari 1909, markeerde het officiële en historische startschot voor de oprichting van de Algemene Centrale der Bouwwerkers van België. De conferentie vond plaats in het symbolische Volkshuis, ontworpen door befaamd Belgisch architect Victor Horta, en het hoofdkwartier van de in 1885 opgerichte socialistische Belgische Werkliedenpartij, die de Algemene Centrale openlijk steunde. De organisator was de Federatie der Bouwwerklieden, de vertegenwoordiger van verschillende onafhankelijke en vaak lokale vakverenigingen van metsers, dakdekkers en andere bouwarbeiders. Het congres was daardoor

een unicum, omdat het zo voor de eerste maal de krachten van verschillende gefragmenteerde arbeidersverenigingen van één sector bundelde over het hele land.

'Uw wetboek, uw evangelie, uw bijbel', zo omschreef befaamd socialistisch politicus Auguste De Brouwere de originele statuten van de Centrale aan zijn nieuwe arbeidersleden. Met zinsneden als 'eigendom is diefstal' of de omschrijving van niet-aangesloten arbeiders als 'klasseverraders' bevatte de tekst inderdaad een aantal opmerkelijke passages die voorbij droge voorschriften gingen en de uitgesproken ideologie van de organisatie ondubbelzinnig duidelijk maakten. Dit links agenda moest gerealiseerd worden door de oprichting van gemeentelijke en gewestelijke takken over het hele land. Deze dienden niet alleen een lokaal sociaal vangnet voor leden uit te bouwen via het opzetten van 'ziekte- en ongevallen-ondersteuning' en een 'pensioenkas', maar ook 'werkstakingen' en 'lock-outs' te coördineren om lokale loonverbeteringen te bekomen. Tot slot plande het huishoudelijk reglement van de Centrale een dienst 'rechtskundige bijstand', die door een vakbondsadvocaat te voorzien leden moest ondersteunen bij eisen en conflicten over arbeidsongevallen op de werf. Zo werden de speerpunten van loon en veiligheid vanaf de stichting van de Centrale vastgelegd als essentiële doelstellingen van de organisatie.¹⁶

Het vormen van een gecentraliseerd 'eenheidsfront' waartoe het 'Buitengewoon Congres der Bouwwerkers' het startschot gegeven had, bleef het eerste decennium na oprichting de leidraad van de vakbond.¹⁷ De versnipperde regionale verenigingen voor hout- en meubelwerkers traden vier jaar na de stichting toe en kort na de oorlog in 1921 bood de Centrale ook onderdak aan diverse vakbonden van 'gemengde vakken' zoals steenkappers, kasseileggers en schilders. Met deze uitbreiding zag de organisatie haar ledenaantal vertienvoudigen van een 5000-tal bij de oprichting, tot meer dan 50 000 bij de eenmaking.¹⁸ Deze ledenexplosie werd bovendien gevoed door de uitgekiende propaganda- en persstrategie van de Centrale, waarin elke publicatie telkens tweetalig verscheen. Naast algemene jaarrapporten publiceerde de organisatie in haar beginjaren het meer gespecialiseerde weekblad 'De Bouwwerker'. Dit riep op tot centralisatie en diende expliciet om nieuwe leden te ronselen, maar het berichtte ook over lokale stakingen, rechtsbijstand, en nieuwe bouwtechnieken. Na de wapenstilstand ging de organisatie verder met het maandblad 'De Ontvoogding', dat zou blijven lopen tot de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. De Centrale zag het blad als 'arsenaal van ons strijdgereedschap', en gebruikte het

als spreekbuis om maatschappelijke thema's zoals loon, oorlogsschadeloosstelling, en rechtsbijstand verder op de kaart te zetten.¹⁹ Daarnaast lanceerde de Centrale ook het korter lopende tijdschrift *Arbeid en Kennis*. Vooral gericht op de culturele ontwikkeling van haar leden, gaf het hangkaarten en ideologische posters uit, en hielp het mee de zogenaamde 'syndicale bundeltjes' te publiceren – brochures die Belgische arbeiders informeerden over hun nieuwe sociale rechten.

Dankzij deze propagandastrategie wist de vakbond een constant toenemend aantal leden uit diverse sectoren aan te spreken en een steeds sterkere politieke onderhandelingspositie te verzekeren. Die groei en centralisatie betekenden echter ook een sluimerend gevaar: de koepel dreigde namelijk steeds minder sectorspecifiek te worden. Deze uitdaging werd aanpakkt door per nijverheid technische commissies op te richten, die meteen ook gespecialiseerde congressen zouden organiseren.²⁰ Zo werd vanaf 1921 het vakcongres van de bouwnijverheid jaarlijks georganiseerd in hetzelfde Volkshuis. Deze bijeenkomsten fungeerden niet alleen als spreekbuis om bouwarbeiders te sensibiliseren rond veranderende arbeidswetgeving rond thema's zoals loon, weerverlet, werfveiligheid of loodwitvergiftiging bij schilderwerken.²¹ Ze boden ook een cruciaal klankbord voor vakbondsleden, waarlangs de vakbondstop de besognes en intieme kennis van bouwpraktijken van bouwvakkers strategisch kon vertalen naar legaal lobbywerk.

Via lokale afdelingen van deze gespecialiseerde nijverheidstakken probeerde de Centrale tot slot steeds meer de soms gewelddadige protestacties en stakingen te vermijden dankzij vreedzaam en georganiseerd sociaal overleg. Vanaf het midden van de jaren twintig wist de Centrale effectief een toenemend aantal collectieve arbeidsovereenkomsten af te sluiten. Met sectorale contracten voor baksteenbakkers in de Rupelstreek, cementfabriekarbeiders rond Luik of steenkappers in Kortrijk, situeerden deze zich initieel vooral rond de productie van bouwmaterialen. Als schijnbaar alledaagse archiefdocumenten verbreden deze kleinschalige collectieve contracten toch op verrassende manier voorgaand onderzoek van auteurs zoals Kiel Moe en Jane Hutton. Door het traceren van de oorsprong van bouwmaterialen, legden zij bloot hoe de productie van iconisch stedelijk erfgoed in New York zoals het Central Park of het Empire State Building bouwactiviteiten hebben vereist die veel verder reikten dan de grenzen van de bouwsite en globale 'material geographies' met zich meebrachten. De verscheidenheid van regionale collectieve arbeidsovereenkomsten toont aan hoe architectuur geografische bouwecologieën genereert die meteen ook een belangrijke impact hadden op de materiële arbeidscondities en -wetgeving in de bouwsector voorbij de nauwe limieten van de werf.

In een latere fase slaagde de Centrale er dan uiteindelijk in de omstandigheden op de bouwplaats zelf ook te beïnvloeden, met collectieve arbeidsovereenkomsten binnen de regionale bouwsectoren van Antwerpen, Doornik, Brussel of Eeklo. Zo effende de organisatie het pad richting georganiseerd sociaal overleg dat na de nationale staking van 1936 en de Tweede Wereldoorlog zou worden geïnstitutionaliseerd via de oprichting van verschillende landelijke paritaire comités per nijverheid, inclusief de bouwsector. Ondertussen had de Centrale echter al haar strijdpunten van loon en veiligheid op verschillende vlakken verdedigd. Zoals de volgende twee secties aantonen, legde ze zo, via een combinatie van stakingen, propaganda en onderhandeling, tijdens het interbellum de cruciale basis voor de verdere uitbouw van welvaartswetgeving in de naoorlogse bouwsector in België.

'GELIJK LOON BIJ GELIJKE ARBEID!': DE STRIJD VOOR EEN EERLIJK INKOMEN

'Gelijk loon bij gelijke arbeid' – het is ongetwijfeld de slagzin die over alle jaarverslagen en perspublicaties van de Centrale het meest te lezen valt. Samen met krantenkoppen voor een 'evening der loonen', slogans tegen 'uitgehongerde arbeiders', of roepkreet 'geld voor brood', maakt het duidelijk dat de strijd voor een eerlijk inkomen dé kernambitie was voor de groeiende bouwvakbond. Zonder geïnstitutionaliseerd sociaal overleg waren, zoals de leuzen op de vele spandoeken duidelijk maken, stakingen en straatprotest het belangrijkste wapen voor de Centrale om dit streefdoel te verwezenlijken. Toch blijkt het fotografisch materiaal dat van stakingen van de bouwvakbond bewaard is verrassend schaars, en documenteert het bovenal de meest gemediatiseerde momenten waarop de vakbond de publieke ruimte als arena van sociaal verzet inzette. Zo belicht het opnieuw die specifieke hoogtepunten van vaak grootstedelijk protest die in bestaande sociale geschiedschrijving reeds uitgebreid beschreven zijn als de cruciale kantelpunten van de socialistische beweging en de prille welvaartstaat, met de nationale stakingen van 1932 en 1936 als voorbeelden bij uitstek.

Hoewel dit ontegensprekelijke sleutelmomenten waren, maskeert dit soort documentatie de even intense, maar veel minder zichtbare, alledaagse en aanhoudende strijd die de bouwvakbond over het land voerde via kleinschalige stakingen, werflock-outs en lokaal lobbywerk. Om dit te begrijpen, moeten we de aandacht verschuiven van spectaculair beeldmateriaal naar vaak discretere bureaucratische documentatie en administratieve archieven. Dit type bronnen mag dan veel minder wervend lijken, toch geeft het een veel duidelijker inzicht in de verrassende reikwijdte van de wetgevende macht die bouwvakkers op de alledaagse realiteit van de werf wisten uit te oefenen.



3 EN 4. Stakingsstrijd voor een eerlijk inkomen.

▲ 1 mei, Gent 1923

(AMSAB-ISG, f0000969)

▼ Manifestatie van bouw-
arbeiders in Brussel,
september 1932

(AMSAB-ISG, f0004733)



STAKINGEN EN LOCK-OUTS IN 1922

VERBODEN	Werk, fabriek en bedrijfsnaam in het conflict betrokken	DATUM		In regel met de Centrale	Stakende bouw uitgevoerd	Elders verreigd	Niet verreigd	Totaal	OORZAKEN VAN DE STAKINGEN OF DE LOCK-OUTS
		Begin	Beëindiging						
L. Verreigd	Mechanische Courtoisie	18-10-21	18-1-22	8	—	—	1	9	Loonsvermindering: 30 centium per uur.
	Paardenwerkers	3-1-22	25-1-22	40	10	10	20	80	Overbrenging akkoord: 13 area loon voor 8 area.
L. Verreigd	Ischiadische Vries-Lila	31-12-21	18-1-22	—	—	—	—	—	Loonverm. Nierbelling 100 t. h. Zondagwerk.
	Houtwerkers	4-1-22	30-1-22	164	7	2	—	173	Loonvermindering graveren.
L. Verreigd	Houtwerkers	14-1-22	31-1-22	284	—	—	—	284	Loonvermindering graveren.
	Houtwerkers	13-1-22	13-4-22	23	—	—	—	23	Toepassing overbrenging gesloms 8 November.
L. Verreigd	Geschiedeniswerkers	4-2-22	2-4-22	1	—	68	1	70	Toepassing akkoord: volgens overeenkomst.
	Houtwerkers	13-2-22	18-2-22	22	—	2	1	25	Loonvermindering.
L. Verreigd	Amsterdam - Eze h.	16-2-22	22-2-22	24	—	4	—	28	Loonvermindering.
	Houtwerkers (Landst.)	27-2-22	10-3-22	20	—	11	—	31	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers (Landst.)	14-4-22	24-4-22	14	—	—	12	26	Paging tot instelling minder loonend werkstelsel.
	Houtwerkers (Landst.)	14-4-22	18-5-22	42	4	—	—	47	Aankomst tegen organisatie - weigering van een lid.
L. Verreigd	Houtwerkers (Landst.)	13-2-22	30-4-22	17	—	3	—	20	Loonvermindering.
	Houtwerkers (Landst.)	15-3-22	11-4-22	30	—	—	—	30	Loonvermindering.
L. Verreigd	Schrijvers	27-3-22	30-3-22	25	2	25	—	52	Weigering tot oordelen. Werkers ontgevoerd.
	Schrijvers	3-4-22	23-4-22	37	5	20	8	70	Niet-afrekening tarief voorstijlge commissie.
L. Verreigd	Houtwerkers	18-4-22	24-4-22	21	—	—	—	21	Loonvermindering.
	Houtwerkers	21-3-22	22-4-22	5	—	—	—	5	Vraag loonverhoging.
L. Verreigd	Houtwerkers	20-4-22	22-4-22	48	12	27	—	87	Vermindering met 30 t. h.
	Houtwerkers	20-4-22	22-4-22	60	—	—	—	60	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	27-4-22	12-5-22	408	16	—	27	541	Loonvermindering 20 t. h.
	Houtwerkers	21-4-22	22-5-22	41	—	—	—	41	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	26-4-22	26-4-22	32	—	10	—	42	Loonvermindering.
	Houtwerkers	28-4-22	11-5-22	122	13	15	—	150	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	3-5-22	19-5-22	1.372	25	—	10	1.407	Loonvermindering.
	Houtwerkers	1-5-22	1-5-22	97	23	2	—	122	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	1-5-22	19-5-22	411	28	112	12	623	Loonvermindering.
	Houtwerkers	1-5-22	19-5-22	230	—	—	—	230	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	1-5-22	19-5-22	21	—	—	—	21	Loonvermindering.
	Houtwerkers	2-5-22	24-5-22	95	—	—	3	98	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	5-5-22	19-5-22	17	—	20	4	41	Loonvermindering.
	Houtwerkers	5-5-22	19-5-22	10	—	1	—	11	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	8-5-22	19-5-22	14	—	1	—	15	Loonvermindering.
	Houtwerkers	8-5-22	19-5-22	374	5	—	14	393	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	8-5-22	19-5-22	270	2	—	1	273	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	8-5-22	—	15	—	—	—	15	Loonvermindering.
	Houtwerkers	12-5-22	—	3	—	—	—	3	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	22-5-22	12-6-22	49	8	—	3	60	Loonvermindering.
	Houtwerkers	21-5-22	21-6-22	175	25	77	28	305	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	29-5-22	1-6-22	10	—	—	—	10	Loonvermindering.
	Houtwerkers	7-6-22	23-6-22	1.458	282	311	47	1.898	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	19-6-22	21-6-22	95	—	44	7	146	Loonvermindering.
	Houtwerkers	28-6-22	18-7-22	444	21	12	—	477	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	28-6-22	16-8-22	—	—	—	—	—	Loonvermindering.
	Houtwerkers	28-6-22	8-7-22	282	1	1	—	284	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	30-6-22	13-7-22	8	—	2	6	16	Loonvermindering.
	Houtwerkers	3-7-22	9-7-22	4	—	—	—	4	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	3-7-22	28-8-22	54	2	17	22	95	Loonvermindering.
	Houtwerkers	8-7-22	10-7-22	30	—	10	6	46	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	10-7-22	31-7-22	9	—	—	—	9	Loonvermindering.
	Houtwerkers	11-7-22	18-7-22	100	—	15	30	145	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	7-7-22	30-7-22	43	—	13	7	63	Loonvermindering.
	Houtwerkers	21-7-22	24-7-22	9	—	—	2	11	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	14-7-22	26-7-22	45	2	—	—	47	Loonvermindering.
	Houtwerkers	3-8-22	8-8-22	11	—	—	2	13	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	7-8-22	27-8-22	14	—	19	—	33	Loonvermindering.
	Houtwerkers	10-8-22	23-8-22	8	—	14	—	22	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	14-8-22	28-8-22	5	1	35	60	101	Loonvermindering.
	Houtwerkers	28-8-22	3-9-22	208	25	475	—	708	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	8-9-22	—	5	—	—	—	5	Loonvermindering.
	Houtwerkers	22-9-22	2-1-22	70	3	55	8	136	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	13-10-22	10-12	11	1	—	—	12	Loonvermindering.
	Houtwerkers	23-10-22	10-12	7	9	2	—	18	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	23-10-22	30-10-22	37	18	—	—	55	Loonvermindering.
	Houtwerkers	23-10-22	25-10-22	1	—	—	13	14	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	23-10-22	30-10-22	40	—	1	1	42	Loonvermindering.
	Houtwerkers	30-10-22	6-11-22	—	—	10	—	10	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	31-10-22	—	5	2	—	—	7	Loonvermindering.
	Houtwerkers	31-10-22	2-11-22	14	—	—	—	14	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	3-11-22	6-11-22	39	—	—	—	39	Loonvermindering.
	Houtwerkers	30-11-22	16-12-22	—	—	—	—	—	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	11-11-22	In gang	—	—	—	—	—	Loonvermindering.
	Houtwerkers	29-12-21	30-1-22	34	—	—	—	34	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	7-3-22	—	66	—	—	—	66	Loonvermindering.
	Houtwerkers	9-3-22	15-3-22	8	—	3	—	11	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	31-4-22	27-4-22	60	44	4	4	115	Loonvermindering.
	Houtwerkers	19-6-22	5-10-22	48	—	2	7	57	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	8-11-22	In gang	125	3	20	3	151	Loonvermindering.
	Houtwerkers	14-11-22	In gang	18	—	4	4	26	Loonvermindering.
L. Verreigd	Houtwerkers	29-12-22	In gang	195	—	—	—	195	Loonvermindering.
				9.412	741	1.338	378	13.871	

▲ 5. Overzicht van 'Stakingen en Lock-outs in 1922',
Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en
Gemengde Vakken, Verslagen voorgelegd aan het
Nationaal Kongres van Brussel, Brussel 1923
(AMSAB-ISC, 158/1.A/00006)

Zoals Afbeelding 5 toont, bundelde de Centrale in haar jaarrapport alle data over de stakingen en lock-outs die ze via haar regionale takken had georganiseerd of ondersteund. Dergelijke administratieve overzichtstabellen kunnen dus een alternatieve archiefsleutel bieden om te begrijpen hoe de vakbond als koepelorganisatie strategisch inspeelde op de nog steeds erg gefragmenteerde aard van de toenmalige bouwsector. Ondanks de veelheid aan kleine, versnipperde aannemersbedrijven, wist de Centrale zo toch via ad hoc acties op de lonen te wegen.

Dit blijkt inderdaad een bewuste strategie. Dit wordt enerzijds bevestigd door verschillende satirische prenten die de organisatie publiceerde in *De Ontvoogding*, waarin het de spot dreef met de mate waarin 'Onze

ONDERHANDELINGEN EN UITSLAGEN	AANMERKINGEN
Herziening van oude voorwaarden. Mislukking. Betsing 8 uur voor 8 uren. 4 slachtoffers. Vermindering van 25 in plaats van 17,5 centiem. 100 t. h. afgeleverd. Behoud vroeger loon. Voldoening. Verhoging van 5 centiem per uur. Verhoging: 5 tot 15 centiem voor 28 werkliden. Voldoening. Betsing 8 uur voor 8 uren werk. Voldoening. Eenige slachtoffers. Vermaad der Kristenen. Verhoging: 10 tot 25 centiem voor geheel het personeel. Voldoening. Voldoening. Herziening aan 2 fr. 75 per uur. Behoud vroeger salaris. Doorgeronden werkmans terugkomsten. Syndikale erkenning. Loonen 2 fr. 60 (index 300). Syndikale erkenning. Algemeen loonverhoging. 10 t. h. vermindering met ingang op 1 Mei 1922. Behoud vroeger salaris. Herziening van het werk vóór onderhandelingen. Geslaagd. Doorgeronden slachtoffers. Doorgeronden werkmans niet terugkomsten. Verhoging: 15 centiem per uur. Onderwerpen aan Scheidsraad. 4 werkmans terug in dienst. St. h. vermindering 1 jaar. Scheidsraad te beslissen over tweede vermindering. Mislukking. Vermindering 12 t. h. gewaarborgd 1 Januari 1922. Herziening aan de nieuwe voorwaarden. Vermindering: 10 t. h. Een kategorie kreeg 7 tot 13 centiem opslag. Syndikale erkenning. Behoud vroeger loonen. Syndikale erkenning. Algemeen loonverhoging. Premie van 17 tot 25 cent. per uur afgeschaft. Loonverh. van 0.04 p. uur. Verm. 5 t. h. na 3 Juni 1922. Teruggetrokken en vroeger loonen weer geldig. Id. Id. Herziening met 5 t. h. vermindering. 10 t. h. vermindering. Een kategorie kreeg 7 tot 13 centiem opslag na de vermindering van 10 t. h. Stakers verplaatst. Id. Voldoening. Afschaffing stakewerk. 18 centiem verhoging voor ongeschoolden. Voor anderen herziening. Behoud tarief. 20 der stakers 40 centiem verhoging; ongeschoolden, 25 centiem; 1/3 der geschoolden, 30 centiem; niet-geschoolden, 19 centiem per uur. Algemeen verhoging. Doorgeronden terug in dienst, almede vier andere werkmans. Betsing auctarist. Mislukking. Algemeen loonverhoging. Verhoging van 10 tot 25 centiem. Herziening zonder vermindering. Blijft tot 20 Augustus stakewerk ontslag met 120 frank. Verhoging van 3 tot 10 centiem per uur. Verhoging van 25 centiem per uur. Mislukking. Id. Voldoening. Pleit gewonnen. « Statu quo ». Werkman terug in dienst. Verhoging 25 centiem per uur. Verhoging 25 centiem per uur. Werkman in kategorie verplaatst. Mislukking. Loonen getracht van 1 fr. 70 op 2 frank; van 1 fr. 50 op 1 fr. 60; beoeden 1 fr. 50, verhoogd met 10 t. h. Stakers verplaatst. Proef van tien weken met gewaarborgd loon. Op 17 jaar en 6 maanden proef, gewaarborgd loon, 1 fr. 62; onder 17 jaar: 1 fr. 15. Mislukking. Voldoening. Id. Id. Id. Stakers verplaatst. Betsing tarief. Syndikale erkenning. Voldoening. Verhoging van 20 centiem voor loonen van 2 fr. 60; voor loonen van 1 fr. 50 tot 2 fr. 50, 20 cent. verhoging geschoolden, 15 cent. ongesch. Staking niet gedignigd op einde December 1922. Voldoening. Stakers vervolgen door onderwerpen. Bedreiging met loonvermindering ingetrokken. Verhoging minimumloon: 1 fr. 25, 1 fr. 50 en 1 fr. 75 per uur. Pleit gewonnen; nachtwerk 10 centiem per uur verhoogd. Staking niet gedignigd op einde December 1922. Id. Id. Id.	Door deze beweging, loonen zonder chitid verhoogd 25 vijf patroons. Organisatie voort. Kristenen komen bij ons. Nieuwe leden opgeschreven. Footen niet te wijken aan de werkmans. Patroons hebben onverschikbare Scheidsraad gemaakt. Deze beweging had voor gevolg de loonen te doen stijgen in gelijkaardige ondernemingen. Solidariteitsbeweging met Transportarbeiders. Beweging priefd door de Kristenen. Stakers verplaatst door doeren. Kristenen komen tot ons over. Bij Brys duurde de staking vier weken (geslaagd). Beweging gaat voort. Geschiedt opgelost ten voordeele der werkliden. Beweging gaat voort. Id.

Onze Patroons!



Op straat heeft hij praats :
— Ik zal die « rekels » wel op de
pooten trappen !



't Huis heeft het hem te pakken :
— Men zou zeggen, « Mijnheer »,
dat die « rekels » u op de pooten
trappen !?! Domoor !!!
— Ja, maar ik wist niet dat ze zoo
goed georganiseerd zijn..

- 6. 'Onze Patroons',
De Ontvoogding 14
(1925) 8, 1

Patroons' de sterke organisatie achter bouwvakkers-stakingen steevast zouden hebben onderschat. Anderzijds publiceerde de vakbond in haar jaarrapporten telkens de eindbalans van het cumulatieve 'meerloon' dat deze lokale stakingen voor de arbeidsklasse hadden opgeleverd, wat de globale loonstrategie van de Centrale onderlijnt.²²

In het begin van haar bestaan had de organisatie inderdaad voornamelijk loonaanpassingen gerealiseerd via directe staking. Na het neerleggen van werk door bouwarbeiders, werden meestal lokale ad-hoc scheidsraden opgezet, waarbij een rechter werd aangesteld om tot een schikking te komen tussen vertegenwoordigers van de Centrale, en regionale patroonssyndicaten.

MINIMUM DE SALAIRE

RÈGLEMENT

En cas de résilite, l'entrepreneur pourra se plaindre d'abord de l'administration, soit temporairement, soit définitivement.

l'inspection de nombre des apprentis. — En ce qui concerne les apprentis en demi-internat qui, par leur âge (11 à 18 ans, en ce début de siècle), sont appliqués plus ou moins, par leur famille, à des travaux équivalents à celui d'un apprenti normal, leur nombre se porte à 200.000, en proportion de 2 p. 100 du nombre total des apprentis de l'industrie. Ces conditions sont de la compétence des hauteurs administratives de l'industrie.

Les ouvriers qui ont des réclamations à faire valoir au sujet de l'application du minimum de salaire peuvent s'adresser, soit verbalement à l'agent de la Ville chargé de la surveillance des travaux, soit par écrit au Collège des Bourgmestre et Echevins de Bruxelles, à l'Hôtel de Ville.

8 EN 9. Datacentralisatie van regionale en sectorale loongegevens.

▲ Loonenquête (AMSAB-ISG, 158/4.A/00697)

▼ Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voor 1930-1931*, Brussel 1932 (AMSAB-ISG, 158/1.A/00011)

**CENTRALE GÉNÉRALE
DU BATIMENT, DE L'AMEUBLEMENT
ET DES INDUSTRIES DIVERSES
DE BELGIQUE**

THÈRE - MAISON DU PEUPLE, BRUXELLES



**ALGEMEENE CENTRALE
VAN BOUW, AMEUBLEMENT
EN GEMENGDE VAKKEN
VAN BELGIE**

CENTRALE ZETEL: VOLKSHUIS, BRUSSEL

TELEPHONE 11.47.09
COMPTES CHEQUES POSTAUX: 1 9288

BRUXELLES, LE 15 Oktober 32 193
BUREAU: 1 RUE JOSEPH STEVENS, 9

ANNEXE 11-1 V

A RAFFLER

**Aalst-Gent-Bouw- St Nikolaas-Turnhout-Hasselt-
Mechelen-Brugge-Kortrijk-Oostende-Yper-Meenen
Ronse**

DEEN KANDELAAR SECRETARIS DER AFD. ELING

ORDEP. BOUTAARDEIN-RI

Waarde Makker,

We weten dat het op heden moeilijke oogenblikken zijn en het niet te best gepast is U iets naar te vragen dan het gewone reeds zware werk. Toch meenen we U nog een bewijs uwer gehechtheid aan de belangen uwer leden te mogen vragen.

Vroeger reeds hadden we de gewoonte U op geregelde tijdstippen om opgave der betaalde loonen in het Bouwvak te verzoeken.

Zekere omstandigheden hebben de voortzetting van deze dokumentatie bemoeilijkt.

We meenen dat met het oog op aanstaande aanvallen der patroons op de arbeidslonen, het noodzakelijk is juist en sterk gedeputeerd te zijn en door ons flinke actie te kunnen weerstand bieden

Mogen we U dan verzoeken om ons nogmaals de volgende inlichtingen te bezorgen, die we enkel vragen aan eenige uitgekozen afdelingen:

WELK IS HET LOON OP 1 OKTOBER DER BIJGEVOEGDE VAKKEN:

Metsers.....	Steenkappers(vitie).....
Flakkers.....	Steenkappers (blauwe).....
Timmerlieden.....	Schilders.....
Aardewerkers.....	Kasseiers(per uur).....
Verfleurers.....	(per meter.....
Vloerders.....	Dienders.....
(daghuur	

Salaires payés au 31 décembre 1930															
SECTEUR	Métiers	Plumiers	Schneiders	Tailleurs de paille	Cap. paille	Schneiders	Patrons	Terrassiers	Bricoliers	Tailleurs	Chasseurs	Alimentaires	Boisiers	Boisiers	Polisseurs
Aalst	3.25	3.25	3.25	8.25	6.25	3.25	3.25	5.00	—	—	—	4.75	6.25	6.25	6.00
Alders	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Alders	7.35	7.35	7.35	7.45	7.45	7.35	7.35	6.35-6.85	—	—	5.40-6.00	6.35	7.05-7.45	7.45	7.05-7.45
Ait	8.50	8.25	8.00	—	—	—	3.50	6.25	8.00	—	—	—	—	—	—
Bakkerij	8.50	8.50	8.50	—	—	—	—	5.00	—	—	—	4.50	—	—	—
Bouw	7.35-7.50	7.35-7.50	—	—	7.25	—	7.00	6.00	4.50-7.20	4.50	—	6.75-6.25	7.35	7.35-7.50	—
Brugge	3.25	3.25	—	6.50	3.25	3.25	4.75	4.50	—	7.50 p. p.	—	—	—	—	—
Charleroi	6.75-7.00	7.00-7.50	8.50	7.50	7.50	8.75	5.75-6.00	6.00	—	—	—	4.00	5.50	5.50	—
Couche	7.50	7.50	7.50	—	7.50	7.50	7.00	6.50	—	5.50	5.50	6.00	8.50	8.50	—
Couche	3.00	3.00	—	5.50	4.50-5.00	—	4.75	4.75	—	—	—	4.50	—	7.00	—
Courtois	3.25-3.75	3.25-3.75	3.25-3.75	6.50-6.75	6.00	7.00	6.00	4.80	—	—	—	—	8.45	6.00	—
Dortmunde	5.50-5.75	5.25-5.50	3.00-3.50	—	3.00-3.50	—	3.00-3.50	3.00-3.25	5.50-6.00	4.75-5.00	—	4.75-5.00	5.25-5.75	5.25-5.50	—
Erlangen	3.00-4.00	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Genève	3.80	3.80	3.80	6.15-6.65	5.50-5.80	5.50	—	4.75-5.00	35-35.50	—	—	4.75	—	—	—
Groningen	5.75-6.25	5.75-6.25	—	—	5.75-6.00	5.00-5.50	—	5.00-5.50	—	—	—	4.75-5.50	6.15-6.40	5.75-6.00	6.00-6.25
Hannover	6.50-7.00	6.50-7.00	—	—	6.75-7.25	5.85-6.25	—	—	4.50 p. h.	—	5.50-5.75	5.25-5.50	—	6.75-7.25	—
Leiden	5.75	5.75	6.00	6.50	5.75-5.80	6.00	5.00	5.25-5.50	—	—	—	—	6.00-5.75	5.75	—
Leuven	6.00	6.00	6.00	—	6.00	6.25	6.00	6.50-7.00	—	—	—	5.00	6.00	6.00	—
Lille	8.25	8.25	6.00	—	6.50	6.25	6.50	8.75	—	—	6.65	—	6.50	6.50	—
Maastricht	6.75	6.75	6.75	8.00	6.75	—	6.50	6.00	—	—	—	5.50	6.45	6.75	6.45
Maastricht	6.50	6.10	6.00	—	6.00	6.50	5.50	3.00	—	—	—	5.00	6.00	6.00	—
Nachtergalen	5.25-5.50	5.50	—	—	4.75	5.00	3.75-4.50	4.00-5.50	5.00	—	—	—	—	5.75	—
Nachtergalen	5.50-6.50	5.50	5.50-6.50	—	5.50-6.50	4.75-5.50	5.00	4.00-4.75	—	—	—	—	—	5.00-5.50	—
Nachtergalen	7.00	6.75	6.50	—	7.00	7.00	5.50	6.75	7.00-8.00	7.00-8.00	7.00	5.00	7.00	6.50	—
Nachtergalen	6.50	6.50	6.50	6.75-7.00	6.50	6.50	6.50	6.00-6.50	—	6.00	6.50	3.50	7.00	6.50	—
Nachtergalen	7.00-7.50	7.00-7.50	6.00-7.00	6.00-7.00	7.00-7.50	7.50-8.50	6.50-7.00	5.25-6.50	4.50	—	3.50-6.50	6.50-5.50	7.00-7.50	7.00-7.50	—
Nachtergalen	5.75	5.75	6.50	6.50	5.75	—	5.50	4.75	—	—	—	4.75	5.75-6.25	5.75	6.00
Nachtergalen	6.00	6.00	7.00	—	5.50	5.50	4.50	4.50	—	—	3.50	4.00	—	6.00	—
Nachtergalen	5.80	5.80	5.80	—	6.10	4.75	5.80	4.75	33-35.50	—	—	—	6.30	6.10	—
Nachtergalen	5.25	5.25	5.25	—	5.25	—	5.25	—	—	—	—	4.25	5.50-5.75	5.25	—
Nachtergalen	6.00	6.25	6.25	7.00	6.00	6.00	5.80	5.25	4.25	4.25	—	5.05	6.10	6.00	6.00
Nachtergalen	6.25-7.00	6.80	—	6.50	6.25	—	6.25	5.50	6.00-7.00	—	—	—	6.25	6.25	—
Nachtergalen	6.25	6.25	—	6.50	6.00	6.25	6.00	3.50	—	—	—	—	6.50	6.25	—
Nachtergalen	5.25	5.25	—	—	5.50	6.00	5.00	—	—	—	—	4.50	—	5.25	—
Nachtergalen	6.25	6.25	7.00	6.75	6.50-7.25	7.25	6.25	3.50	3.50	6.00	3.25-4.25	3.50	6.25	6.25	—
Nachtergalen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nachtergalen	5.00	5.00	5.00	5.50	5.00-5.50	—	4.75-5.00	3.75-4.00	—	—	—	—	5.25-5.75	5.25-5.75	—
Nachtergalen	5.75	—	—	—	5.75	—	—	4.75	—	—	—	—	5.75	5.75	—
Nachtergalen	4.75-5.75	4.75-5.75	4.75-5.75	—	—	—	4.50-5.00	—	—	—	—	—	—	—	—

Hoewel de transitie allesbehalve rechtlijnig was, heroriënteerde de Centrale tijdens de jaren 1920 langzaam haar aanpak richting 'loonbewegingen zonder strijd'.²⁴ Zoals historica Gina Deneckere al vaststelde, werd in België de 'strategie van de arbeidersbeweging om straatruim en stakingen af te remmen in de crisistijd' steeds explicieter uitgerold.²⁵ De Centrale was een schoolvoorbeeld, en predikte bedachtzaamheid:

Dat het stakingswapen spaarzaam en efficiënt moest worden ingezet, was echter niet alleen omdat de Centrale de effectiviteit van protest wilde verzekeren, maar ook omdat het een aanslag was op haar financiële reserves. Juist omdat uurlonen zo laag waren, konden stakingen in het begin van de twintigste eeuw enorm lang aanslepen – verschillende duurden zes maanden of langer – tot op het punt dat de organisatie schoorvoetend moest toegeven dat haar ‘geldelijken toestand’ in ‘gevaar’ gebracht werd.²⁶ Steeds meer begon het centraal bestuur van de bouwvakbond dus expliciet ‘kameraden aan te moedigen tot het sluiten van collectieve werkcontracten’.²⁷ Om sterk en geïnformeerd aan de onderhandelingstafel te kunnen aanschuiven, orkestreerde de koepelorganisatie een steeds intensiever systeem van datacollectie. Hierbij stuurde het centraal bestuur gestandaardiseerde invulformulieren en enquêtes rond naar haar regionale deeltakken, om zo fijnmazige gegevens omtrent lokale loonschalen te centraliseren. Dit liet toe om paritaire contracten af te sluiten op maat van zowel specifieke bouwberoepen, zoals cementfabrieksarbeiders, baksteenbakkers of elektriciens, als van de gefragmenteerde regionale bouwmarkten.

Dit lukte eerst in kleinere steden zoals Eeklo of Doornik (1924), maar in 1928 bezegelde de Antwerpse

BULLETIN KNOB 2025 • 3

10. Arbeids-
overeenkomst
voor het Bouw-
bedrijf in Ant-
werpen en Om-
geving, 1928 &
1939 (AMSAB-1SG,
158/4.A/00699)

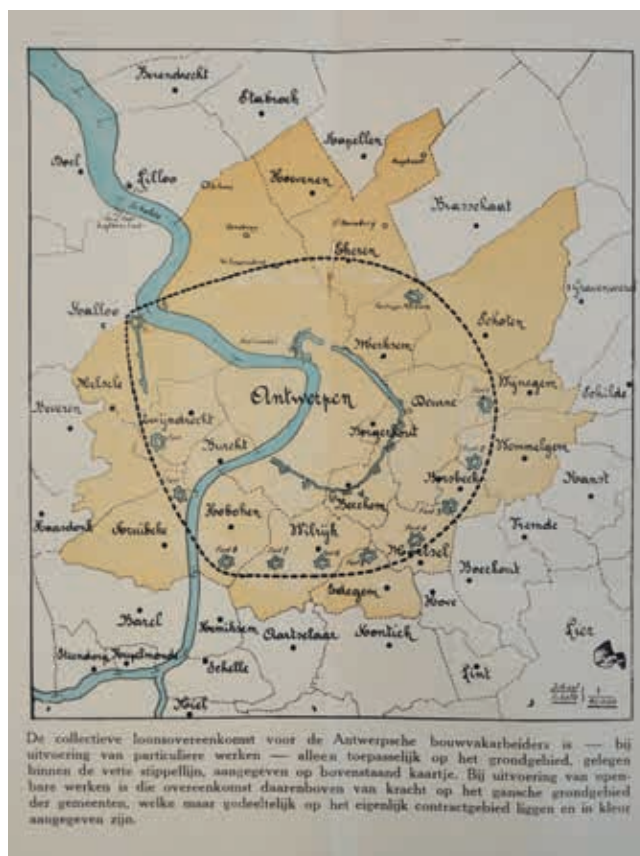
**ALGEMEENE CENTRALE
VAN B. A. & G. V.**
Gewestelijke Afdeling Antwerpen
Bureelen : Ommegandckstraat, 49, Antwerpen

Arbeidsovereenkomst
voor het
Bouwbedrijf
van Antwerpen en Omgeving

van kracht
vanaf 1 April 1928 tot
en met 31 Maart 1929



Druckerei « Excelsior », Somersstraat, 22, Antwerpen.



De loonen der bouwarbeiders der Antwerpse Agglomeratie, gelegen binnen de uiterste fortentlijn, worden vanaf 1 April 1928 tot en met 31 Maart 1929 geregeld volgens de hieronderstaande aanduidingen :

GESCHOOLDE ARBEIDERS

	Loonen op 1 April 1928	Loonen op 1 Juli 1928	Loonen op 1 Oktober 1928 tot en met 31 Maart 1929
Betonneerders-specialisten	5.20	5.05	5.85
Lijervlechters	5.20	5.05	5.85
Metsers	5.20	5.05	5.85
Plafonneerders	5.20	5.05	5.85
Voegers	5.20	5.05	5.85
Marmerbewerkers	5.50 (1)	5.35 (1)	5.95 (1)
Marmerpolisseurs	5.40	5.05	5.85
Blauw-steenbewerkers	5.50 (1)	5.75 (1)	5.95 (1)
Mozaïkbewerkers	5.20	5.05	5.85
Asfaltbewerkers	5.20	5.05	5.85
Kasseiers	5.20	5.05	5.85
Glazenmakers	5.40	5.05	5.85
Loodzetters	5.40	5.05	5.85
Parketleggers	5.40	5.05	5.85
Timmerlieden	5.50 (1)	5.75 (1)	5.95 (1)
Schrijfwerkers en trapmakers	5.50 (1)	5.75 (1)	5.95 (1)
Machienwerkers (hout):			
1ste toupieur, mon- lourschaver of leider van ver- schill. machienen	6.00 (4)	7.05 (4)	7.20 (4)
Toupieur, bandzager of dresseerder	5.80 (5)	6.25 (5)	6.45 (5)
Gewone machien- werkers aan ron- de zaag of ver- dik-machien	5.20	5.05	5.85

Schaldeckkers	5.55 (3)	5.90 (3)	6.10 (3)
Afbrekers-specialisten	5.30	5.05	5.85
Schilders	5.30	5.05	5.85
Wit-steenbewerkers	5.90 (2)	6.25 (2)	6.45 (2)
Wit-steenzaggers	5.40	5.75	5.95
Beeldhouwers-or- nemanisten	5.45 (1)	6.30 (1)	6.50 (1)
Mouleurs-carton- niers	5.65	6.00	6.20
Bouwsmiden	5.85	6.20	6.40
Elektrikers	5.40	5.75	5.95
Gasplaaters	5.40	5.75	5.95
Loodgieters	5.40 (1)	5.75 (1)	5.95 (1)
Chauffageleggers	5.90	5.05	5.85

- (1) Inbegrepen 10 cm. per uur voor sleet van gereedschappen.
- (2) Inbegrepen 20 cm. per uur voor sleet van gereedschappen.
- (3) Inbegrepen 25 cm. per uur voor het regelmatig gevaar aan het werk verbonden.
- (4) 25 p.h. verhooging op het loon der gewone machienwerkers.
- (5) 10 p.h. verhooging op het loon der gewone machienwerkers.

GEÛEFENDE WERKLIEDEN

	Loonen op 1 April 1928	Loonen op 1 Juli 1928	Loonen op 1 Ok- tober 1928 tot en met 31 Mei 1929
Grondwerkers-glooiingmakers	4.80	5.15	5.35
Grondwerkers-putmakers	4.80	5.15	5.35
Grondwerkers-afdammers	4.80	5.15	5.35
Grondwerkers-heiers	4.80	5.15	5.35
Grondwerkers-spoorleggers	4.80	5.15	5.35
Grondwerkers-fondmannen	4.80	5.15	5.35
Grondwerkers-niveleerders	4.80	5.15	5.35
Grondwerkers-waterwerk	4.80	5.15	5.35
Kasseiers-vastkloppers	4.80	5.15	5.35
Gewone betonneerders	4.80	5.15	5.35
Vloerschuurders	4.80	5.15	5.35
Teerders	4.80	5.15	5.35
Witters	4.80	5.15	5.35

tak eindelijk de eerste collectieve arbeidsovereenkomst voor de volledige bouwsector van een grootstad.²⁸ Hierna volgden al snel andere centrumsteden zoals Brussel en Gent. De Antwerpse CAO legde de lokale lonen vast voor één jaar, waarbij elke zes maanden een stijging werd voorzien. Dit impliceerde meteen een ongeschreven akkoord om deze CAO ook jaarlijks te herzien en te herbevestigen, en markeerde zo het kantelpunt in de jarenlange strijd voor een eerlijk inkomen en het begin van de Belgische traditie van geïnstitutionaliseerd sociaal overleg.

‘SLAVEN VAN DE BOUW’: DE STRIJD VOOR WERFVEILIGHEID

Met enig gevoel voor retoriek beklagde het bestuur van de Centrale van bij de oprichting haar leden als ‘slaven van de bouw’, door het vaak onveilige, ongezonde en uitputtende werk dat bouwvakkers zes op zeven moesten leveren. Deze aanklacht tegen de bouwsector als ‘vooroorlogs slavenstelsel’ zou blijvend gehanteerd worden doorheen het interbellum, en symboliseert het tweede cruciale front waarop de vakbond streed: werfveiligheid.²⁹

Nochtans hadden de socialistische Belgische Werkliedenpartij en de algemene arbeidersbeweging al rond de eeuwwisseling een belangrijke doorbraak be-

reikt. Op 24 december 1903 trad de wet op vergoeding voor arbeidsongevallen in werking, die een forfaitaire vergoeding voorzag voor werknemers bij ongelukken op de werkvloer, ongeacht wie aansprakelijk was, en het begin markeerde van een arbeidsongevallenwetgeving in België. In het zog van deze baanbrekende wet verscheen bovendien een bredere regelgeving die de effectieve uitvoering ervan moest vormgeven. Niet alleen lanceerde de staat een verordening die de algemene gezondheids- en veiligheidsmaatregelen bepaalde, ook werd op 31 Maart 1905 een Koninklijk Besluit omtrent ‘bijzondere maatregelen [...] in de bouwnijverheid’ goedgekeurd. Dit wettelijk kader legde een aantal zeer concrete maatregelen op die toegespitst waren op de bouwsector. ‘Het vallen van het werkvolk en van de bouwstoffen’ – de grootste oorzaak van (dodelijke) ongevallen in de sector – kreeg bijzondere aandacht, met specificaties over de materiaalkwaliteit en plaatsingsmethodes voor ‘stellingen der steigers’, ‘ladders’ of ‘schoren’, en de verplichting voor werkgevers tot regelmatige ‘keuring van dit gereedschap’.³⁰

De discrepantie tussen de progressieve doelstellingen achter deze wetgeving en de realiteit op de werkvloer bleef echter enorm groot. Dit was in het bijzonder het geval voor de Belgische bouwnijverheid, een gefragmenteerde sector die rond de eeuwwisseling nog



11. Cambuse de briquetiers construite en bois. – Logement laissant à désirer [Houten keten voor steenbakkers – Huisvesting die te wensen overlaat]. De aanwezigheid van het kind in de foto reflecteert bovendien de aanhoudend hoge kinderarbeidscijfers in de baksteenindustrie die in hetzelfde rapport werden vastgesteld. Ministère de l'Industrie et du Travail, *Rapports Annuels de l'Inspection du Travail*, Brussel 1907 (Planche xvii)

steeds overwegend uit familiebedrijven bestond, en die werden gevrijwaard van de verplichtingen van de ongevallenwetgeving. Toch markeerde het Koninklijk Besluit van 1905 het startschot voor het langzaamaan verstrengen van toezicht door de Belgische Dienst Arbeidsinspectie op werfveiligheid en arbeidscondities in de bouw.³¹ Hoewel een rechtstreeks verband moeilijk te traceren is, nam het aantal staatscontroles op werven uitgesproken toe rond het moment van oprichting van de Algemene Centrale in 1909, in het bijzonder in Brussel, waar de hoofdzetel van de bouwvakbond gevestigd was. Enerzijds herinneren deze inspectierapporten opnieuw aan de veel bredere materiële ecologieën waarin bouwerven en architectuurprojecten zijn ingebed en de vaak lamentabele arbeids- en woonstandaarden die met deze economische netwerken gepaard gingen. Anderzijds focusten deze controles ook op de bouwwerf zelf, waarbij opnieuw valbescherming het voornaamste aandachtspunt van de inspectiedienst vormde. De rapporten die het over de uitgevoerde werfcontroles publiceerde, fungeerden daarbij niet alleen als feitelijke verslaggeving, maar boden ook een impliciete handleiding voor werfveiligheid. Via fotografisch materiaal werden goede en slechte praktijkvoorbeelden vergeleken, en technische sneden en plannen gaven weer hoe correct stellingen op te bouwen, valbescherming aan te brengen, of materiaalliften te installeren.

Door de oorlog, maar ook doordat andere sectoren de prioriteit bleven, bleek deze verhoogde aandacht voor werfveiligheid echter van korte duur. Tegen het

midden van de jaren 1920 had dit zich vertaald in schokkende statistieken omtrent het aantal dodelijke ongevallen in de bouwsector: zoals de Centrale meermaals aankaartte in haar jaarrapport, bleek niet mijnbouw, textiel, of transport, maar de bouw met 9,57 fatale ongelukken per 10 000 werknemers de gevaarlijkste nijverheid voor arbeiders.³²

Niettegenstaande de geweldige uitbreiding van de techniek in het bouwwezen moet men meer dan eens vaststellen dat met het oog op bescherming, veiligheid en gezondheid op de werken, men heel vaak zijn toevlucht neemt tot kreupele werkwijzen onzen tijd van vooruitgang onwaardig.

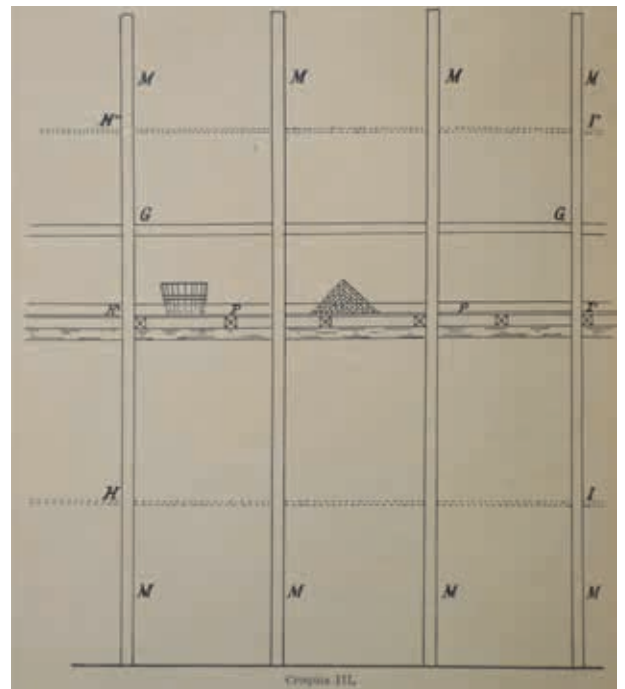
Als respons zette de vakbond een uitgebreide sensibiliseringscampagne op rond werfveiligheid. Via pers en publicaties trachtte de organisatie om zoveel mogelijk informatie te verschaffen rond de werking van de werkongevallenwetgeving, maar ook rond goede praktijken van werfveiligheid, in het bijzonder in zake stellingbouw. Niet alleen publiceerde *De Ontvoogding* artikels waarin de Centrale minimumafmetingen en andere concrete maatregelen voor degelijke steigerbouw en laddergebruik communiceerde, ook zette de organisatie campagnes op tegen wat arbeiders op de jaarlijkse vakcongressen hadden aangeklaagd als 'Le Trou de la Mort' – het valgat van de dood.³³ Via plannen en sneden kaartte ze hiermee hardnekkige praktijken van onveilig hoogtewerk aan, met een specifieke focus op kleine aannemersprojecten en woningbouw.

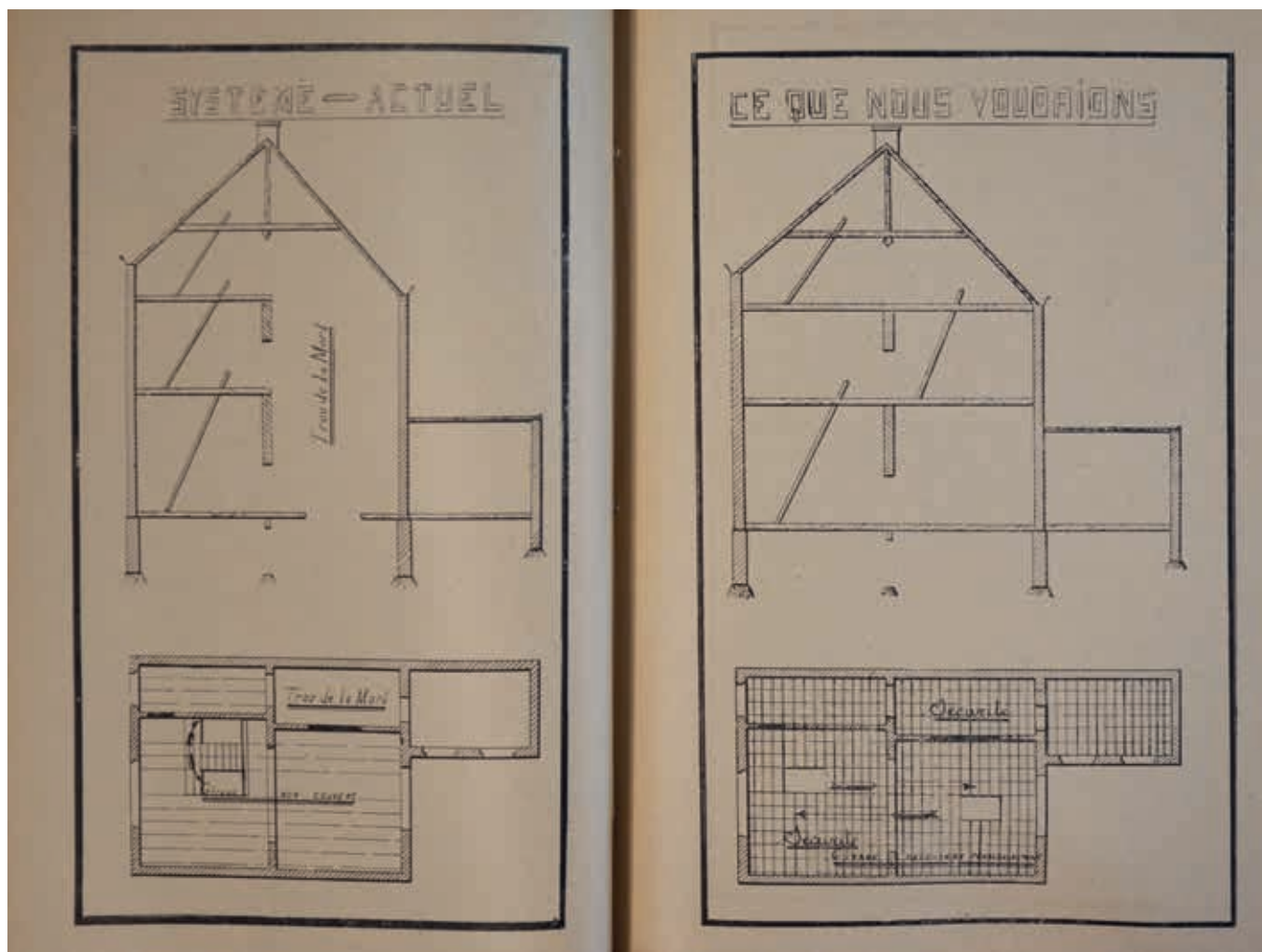


12. Inspectie van valbescherming op werven.

Ministère de l'Industrie et du Travail, *Rapports Annuels de l'Inspection du Travail*, Brussel 1907 (Planche XIII, 34)

Ministère de l'Industrie et du Travail, *Rapports Annuels de l'Inspection du Travail*, Brussel 1913 (Planche III)





13. De campagne tegen 'le trou de la mort' [het valgat van de dood]. Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1926, 48-49 (AMSAB-ISG, 158/1.A/00008)

Dit waren werven die typisch aan het toezicht van de dienst arbeidsinspectie ontsnapten, en waarvoor dus de rechtstreekse input en know-how van leden-bouwvakkers over courante bouwpraktijken en -gebreken nodig waren om deze campagne op poten te zetten.

Bovendien was de Centrale, en in het bijzonder haar Technische Commissie Bouw, expliciete pleitbezorger voor méér arbeidsinspectie en werfcontrole. Dit lijkt haaks te staan op hedendaagse visies op veiligheids-toezicht, dat vaak als betuttelend wordt afgedaan, maar werfcontrole werd op dat moment juist gezien als een emancipatorisch instrument om rechtstreeks de veiligheid en arbeidsomstandigheden van vakbondsleden en bouwvakkers te verbeteren. Zo had de Technische Commissie een gespecialiseerde 'Rapporteur van werfhygiëne en -veiligheid' aangesteld. In zijn verslag op het jaarlijkse bouwcongres in 1927 haalde deze uit naar de 'ondermaatse Arbeidsinspectie' die 'in tegenstelling tot de gemaakte beloftes niet was uitgebreid', waarna de Centrale besliste een klacht neer te leggen bij de Minister van Arbeid.³⁴

De rechtstreekse impact van deze campagnes op de

vaak logge staatsadministratie met omslachtige wetgevendende procedures bleek echter gering. Toch wist de Centrale alsnog een grote invloed uit te oefenen op veiligheid en arbeidsomstandigheden op de werf. Al vanaf de voorgaande eeuw publiceerde de overheid namelijk herhaaldelijk aangepaste versies van het 'Algemeen Kohier van Lasten' – een gestandaardiseerd document dat als contractueel bindend lastenboek diende bij de publieke aanbesteding van openbare werken. Zoals de Technische Commissie Bouw in haar jaarcongres noteerde, was het hen door aanhoudend lobbywerk gelukt om bijkomende clausules omtrent werfveiligheid aan dit lastenboek toe te voegen.³⁵ Deze nieuwe bepalingen stipten niet alleen de wetgeving op stellingbouw van 1905 opnieuw aan – een juridische redundantie die het probleem pijnlijk blootlegt – ze legden ook extra maatregelen op inzake ongevallenverzekering en de aanwezigheid van medische verbandkisten op de werf. Bovendien moest bij een geschil of ongeval steeds het 'Hooger Comité van Toezicht' – een detachement van de arbeidsinspectie – de werfomstandigheden ter plekke komen controleren.³⁶

Het 'Algemeen Kohier' was echter enkel officieel bindend bij publieke werken, en had dus een beperkte impact op de private bouwmarkt met haar talloze kleinere familiebedrijfjes en kleine aannemerswerken. Via regionale collectieve arbeidsovereenkomsten vond de Centrale ook hiervoor een juridische oplossing. Niet alleen zorgde de organisatie er steeds voor dat deze expliciete veiligheidsvoorschriften en verwijzingen naar bestaande wetgeving bevatten, de overeenkomsten waren vaak ook strenger en uitgebreider. Zo stipuleerde de Antwerpse CAO verplichtingen tot ploegendienst bij 'werken onder luchtdruk', en een uitgebreide lijst van verplicht aanwezig eerstehulp-materiaal. Om te verhinderen dat hierdoor in de regio's waar een CAO van kracht was publieke werken onveiliger en minder gereguleerd werden dan in de private bouwmarkt, wist de Centrale tot slot in de jaren dertig de lastenboeken nogmaals aan te passen en een clausule toe te voegen waarbij CAO's de bovenhand kregen op het staatsdocument.

LOON, VEILIGHEID, TECHNIEK EN SKILL: EEN NIET-SIMULTAAN VERHAAL

Als alternatieve vormen van wetgeving boden de collectieve arbeidsovereenkomsten en publieke lastenboeken de vakbond dus een flexibel instrument om de vaak logge officiële wetgevingsprocedures te omzeilen. Hoewel dit op het eerste zicht vaak droge, administratieve archiefdocumenten lijken, bieden ze toch een verrassende blik voorbij een louter juridische geschiedenis van de bouwvakbond. Dankzij de gestipuleerde loonverschillen en premies, in het bijzonder voor betonwerkers, geven ze namelijk een unieke inkijk in de wisselwerking tussen arbeidsomstandigheden en de technologische veranderingen van de tussenoorlogse Belgische bouwsector. Deze technologische evoluties gingen hand in hand met de opkomst van nieuwe architecturale hoogbouwtypologieën en modernistische idealen van functionalisme en machine-esthetiek, wat zich vertaalde in het enorm toenemende succes van nieuwe bouwmaterialen zoals beton.

Architectuurtheoretici zoals Sergio Ferro, en later Adrien Forty beargumenteerden echter al hoe de introductie van beton niet alleen gedreven werd door ontwerpbeslissingen en architecturale stijlveranderingen:

Part of the appeal of concrete lay in the prospect of cheapening construction through the opportunities it presented for 'deskilling' – for the substitution of less skilled and therefore cheaper labour in place of more highly paid skilled labour.³⁷

Dit inzicht blijft enorm innovatief omdat het voorbij de grenzen van de architectuurdiscipline kijkt, en mate-

riële en socio-economische oorzaken aanhaalt als belangrijke drijfveer voor mogelijke architecturale stijlveranderingen. Via het concept van 'non-simultaneity' omschreven *science and technology*-expert en bouwhistoricus Eike-Christian Heine en Christoph Rauhut echter hoe het rechtlijnig koppelen van industrialisatie aan 'deskilling' niet het volledige verhaal vertelt. Ze beargumenteren dat modernisatie geen lineair proces is, en dat de bouwplaats de plek bij uitstek is waar hoogtechnologische vernieuwing stevast hand in hand ging met (traditionele) vormen van 'bricolage'. Wat echter amper wordt erkend in hun bijdrage, is hoe bouwvakkers actief en strategisch inspeelden op die non-simultaneïteit, en hoe dit een verregaande impact had op het loon, de werfveiligheid en de arbeidshiërarchie voor arbeiders.³⁸

Allereerst onderschat het lineair gelijkstellen van nieuwe (beton)technologieën aan processen van 'deskilling', de belangrijke 'forms of embodied calculation' die betonbouw vereist, en die – zoals CAO's en toenmalige loonbarema's suggereren – wél gevaloriseerd werden in de praktijk.³⁹ Betonarbeid kende verschillende gradaties, en hoewel 'betonwerkers' inderdaad geklasseerd werden onder 'ongeschoolde werklieden', werden 'gewone betonneerders' en 'betonneerders-specialisten' erkend én betaald als 'geoeffende' of 'geschoolde' arbeid.⁴⁰ Zo werden met taken als bekisting of ijzervlechten vaak vernieuwde vormen van traditionele 'bricolage' toch als 'skilled' gewaardeerd.⁴¹ Ook in de daaropvolgende arbeidscontracten werden vergelijkbare differentiaties ingebouwd. Zo wist de bouwvakbond niet enkel minimumlonen op te krikken, maar probeerde ze ook een antwoord te bieden op de nieuwe technologieën die hun intrede in de bouwsector maakten. Als spreekbuis voor de nieuwe vormen van ongeschreven kennis van handenarbeid en technische competenties die haar leden ontwikkelden op de moderniserende werfvloer, slaagde de Centrale erin deze aan de onderhandelingsstafel te valoriseren in nieuwe arbeidscontracten en verbeterde loonwetgeving.

Tegelijk hadden 'niet-simultane' bouwtechnologieën en de verschillende vormen van expertise die deze meebrachten ook belangrijke implicaties voor werfveiligheid: betonwerk betekende vaak arbeid op hoogte, gevaarlijke graafwerken voor diepe funderingen, of het omgaan met zware, vaak onbekende machinerie. Ook de wetgeving en werfcontrole die arbeiders hiertegen moesten beschermen, ontwikkelden niet-simultaan, en werden vaak met vertraging aangepast aan de complexe en gelijktijdige aanwezigheid van traditionele en moderne technieken. Opnieuw lijkt het dat arbeiders en de vakbond deze transformaties niet lijdzaam ondergingen, maar een proactief antwoord zochten op deze nieuwe arbeidsrisico's. De grote regionale loonverschillen per bouwberoep die werden



14. *'Herscholen van arbeiders: Het ijzervlechten voor gewapend beton is een voorname zaak in het moderne bouwvak.'*
Jaren 1930 (AMSAB-ISG, foo14506)

gerapporteerd aan de centrale informatiedienst van de vakbond, kunnen hiertoe inzicht bieden. Waar in meer rurale regio's nieuwe arbeidsprofielen zoals betonwerkers inderdaad bij de laagstbetaalde beroepen hoorden en Forty's argument van 'deskilling' lijken te bevestigen, was dit niet het geval in Belgische grootsteden zoals Antwerpen en Brussel.⁴² De reden hiervoor kan waarschijnlijk gevonden worden in de fundamenteel andere typologieën van hoogbouw die met nieuwe bouwmaterialen in deze centrumsteden werden opgetrokken, en de risico's van hoogtewerk of diepe funderingen die hiermee gepaard gingen. Hoewel de vakbond voor dergelijke risico's nog geen waterdichte regelgeving of veiligheidscontrole had kunnen doorduwen, wist de organisatie wel premies voor 'gevaarlijk werk' op hoogte of 'op plaatsen waar geen doelmatige stelling kan opgericht worden' op te nemen in de collectieve arbeidsovereenkomsten.⁴³ Nieuwe bouwtechnologieën en -materialen zorgden dus niet enkel voor 'deskilling' en de toenemende exploi-

tatie van goedkope arbeid, maar dankzij de impact en wetgevende macht van de bouwvakbond boden ze ook opportuniteiten om een eerlijk loon te koppelen aan de nieuwe arbeidsrisico's die deze innovaties met zich meebrachten.

Tegelijk bood de bouwvakbond ook expliciet weerwerk tegen processen van deskilling als gevolg van niet-simultane bouwtechnieken en industrialisatie. Via specifieke vakscholen organiseerde de Centrale herscholingscursussen voor arbeiders, en zette de vakbond zo actief in op wat als 'reskilling' kan worden omschreven. Via propaganda, persartikels en fotografie, waarin nieuwe technieken als ijzervlechten als 'voornamelijk zaak in het moderne bouwvak' werden geadverteerd, trachtte de organisatie haar leden warm te maken voor deze nieuwe vormen van geschoolde arbeid. Tegelijk voedde de vakbond met dit soort herscholingsinitiatieven impliciet ook hiërarchieën op en voorbij de bouwplaats, door classificaties van (on)geschoolde arbeid te consolideren en er een meer uit-

gesproken loondifferentiatie aan te koppelen. De clausule in de CAO 'soms trent 'buitenlandse werkkrachten' herinnert ons er bovendien aan dat dergelijke hiërarchieën ook een mogelijke raciale dimensie hadden. Terwijl arbeidsmigranten vaak een grotere drempel ervaarden om aan te sluiten bij vakbonden, gold de CAO enkel voor leden van de Centrale, stipuleerde het dat 'buitenlandse arbeiders ontslagen zullen worden voor de binnelandse', en bood de vakbond de herscholingscursussen enkel aan leden aan. Hoewel hier geen grootse strategie van xenofobie achter schuilging, gaf dit onbewust beleid wel mee vorm aan de alledaagse asymmetrieën op de bouwplaats. Bovendien markeerde het een voorbode voor het na-oorlogs beleid van de vakbond, dat gekenmerkt werd door een veel explicietere terughoudendheid rond gelijke rechten voor buitenlandse bouwvakkers.⁴⁴

CONCLUSIE

Een eerlijk loon en werfveiligheid – dit waren de speerpunten waarop de Belgische Algemene Centrale van de Bouw tijdens het interbellum had ingezet sinds haar oprichting in 1909. Eerst via staking en later via meer geïnstitutionaliseerd overleg slaagde de organisatie erin het loon van bouwvakkers stevig te verankeren en te beschermen, terwijl het aan de hand van onderhandeling en perscampagnes het ontstaan van veiligheidsregulering op de werf vormgaf. Bovendien wist de vakbond deskundig te navigeren in het complex legaal landschap van de Belgische bouwsector: via collectieve arbeidsovereenkomsten en publieke lastenboeken zette het strategisch in op alternatieve

vormen van regelgeving. Hierdoor moesten aanpassingen niet langs de vaak logge procedures van officiële wetgeving, en kon de vakbond een direct voelbare invloed uitoefenen op de bouwpraktijk. Deze legale instrumenten lieten de Centrale daarenboven toe om een antwoord te bieden op de ingrijpende technologische veranderingen en bouwmaterialen die op dat moment hun intrede deden in de bouwsector, door de nieuwe arbeidsrisico's en technische skills die deze technologieën met zich meebrachten te valoriseren in verbeterde looncondities. Zo wisten bouwvakkers, een vergeten stem binnen architectuur-, bouw-, en sociale geschiedenis, hun wetgevende macht te laten gelden, en legden ze op beide strijdfronten de cruciale basis voor de verdere naoorlogse welvaartsontwikkelingen in de Belgische bouwsector.

Het schaarse aantal andere auteurs die geprobeerd hebben de rol van bouwvakkers in architectuur te belichten, deed dit voornamelijk aan de hand van alternatieve bronnentypes zoals fotografie en archiefmethodes. Dit artikel greep daarentegen naar de schijnbaar evidente, maar onderbestudeerde collectie van de Centrale. Het focuste daarbij op 'the rote and redundant' – administratief en juridisch bronmateriaal – via een lezing 'along the archival grain', waarbij de logica van het archief en haar achterliggende organisatie zo nauwgezet mogelijk wordt ontrafeld.⁴⁵ Zo wil dit artikel niet alleen de vergeten geschiedenis van de Belgische socialistische bouwvakbond belichten, maar ook aantonen dat in ook schijnbaar alledaags archiefmateriaal de vergeten stem van de bouwvakker toch luider klinkt dan op het eerste zicht lijkt.

NOTEN

- 1 G. Deneckere, 'De algemene staking van 1936. Wetten en praktische bezwaren tegen een volksfront', *Cahiers d'Histoire de la seconde guerre mondiale* XVII (1995) 1, 103-128; L. Peiren, 'De staking van 1936 in de Grand Bazar van Antwerpen', *Brood en Rozen* 20 (2020), 43-52. M. Schoups, *Meesters van de Straat: Strijd om de publieke ruimte in Antwerpen, 1884-1936*, Amsterdam, 2024.
- 2 E. Gerard, *De Christelijke Arbeidersbeweging in België: 1891-1991*, Leuven 1991; J. Deferme, *Uit de ketens van de vrijheid: het debat over de sociale politiek in België*, Leuven 2007; J. Brepoels, *Wat zoudt gij zonder 't werkvolk zijn? De geschiedenis van de Belgische arbeidersbeweging 1830-2015*, Leuven 2015.
- 3 Dezelfde vaststelling werd bijvoorbeeld gemaakt binnen de Britse context in: C. McGuire, L. Clarke en Christine Wall, 'Battles on the Barbican: the Struggle for Trade Unionism in the British Building Industry, 1965-7',

- History Workshop Journal* 75. (2013) 1, 33-57. In Nederland bestond er enige aandacht voor het onderwerp, maar recente publicaties ontbreken: zie bijvoorbeeld: H. Searing, 'Betondorp: Amsterdam's Concrete Garden Suburb', *Assemblage* 3 (1987), 108-143.
- 4 J. Summerson, 'What Is the History of Construction?', *Construction History* 1 (1985), 1.
- 5 J. Dobbels, *Building a Profession: A History of General Contractors in Belgium (1870 - 1970)*, Brussel 2022; A. Saint, *Architect and Engineer: A Study in Sibling Rivalry*, New Haven (Conn.) 2007; I. Bertels, *Building the City, Antwerp 1819-1880*, Antwerpen, 2006.
- 6 L. Clarke, *Building Capitalism: Historical Change and the Labour Process in the Production of the Built Environment*, London, 1992; A. Forty, *Concrete and Culture: A Material History*, London 2012; C. Wall, *An Architecture of Parts: Architects, Building Workers and Industrialisation in Britain 1940-1970*, London 2013;

- J. Paskins, *Paris under Construction: Building Sites and Urban Transformation in the 1960s*, London 2017.
- 7 J. Angillis, *Building in a Transforming Society: An Exploration of the Dynamic Interplay between Construction Workers and Contractors in Post-War Belgium 1944-1980*, Antwerpen 2024.
- 8 Hierbij is het belangrijk te onderlijnen dat sociaal overleg in België een wettelijke status heeft, doordat collectieve arbeidsovereenkomsten niet louter sectorale overeenkomsten zijn, maar ook officieel in het staatsblad gepubliceerd worden.
- 9 S. Ferro, e.a., *Architecture from below: An Anthology*, London 2024. Voor het collectief *Who Builds Your Architecture* (WBVA), zie: <http://whobuilds.org/>.
- 10 Zie o.m.: S. Agnoletto, *The Italians Who Built Toronto: Italian Workers and Contractors in the City's Housebuilding Industry, 1950-1980*, Oxford 2014; C. Wall, e.a., *Building the Barbican, 1962-1982: Taking the Industry out of the Dark Ages*, London 2014.
- 11 Enkele belangrijke uitzonderingen

- hierop zijn: M. Woods, *From Craft to Profession: The Practice of Architecture in Nineteenth-Century America*, Berkeley 1999; R. Carvais, 'For a Comparative Study of Construction Laws', in: R. Carvais, e.a. (red.), *Nuts & Bolts of Construction History*, Parijs 2012, 475-487; S. Pinto, 'Behaviours and Procedures Used by Construction Agents of Ordinary Buildings in Portugal during the Late Middle Ages and Early Modern Period', *Construction History* 33 (2018) 1, 49-68; D. Keuning en P. Bente, 'Wet en Rede: Het auteursrecht van architecten in historisch perspectief', *Bulletin KNOB* 124. (2025) 1, 25-44. S. De Nys-Ketels en D. De ruyscher, 'Building the law: law-making and lobbying in Belgium's construction sector (c. 1890 - c. 1940)', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 93 (2025) 1-2, 237-263.
- 12 J. Castermans, 'Evolutie van het begrip bouwvergunning in de Belgische wetgeving', *Jura Falconis*, 7 (1970-1971), 313-325. R. Carvais, 'Le statut juridique de l'entrepreneur de bâtiment dans la France moderne', *Revue historique de droit français et étranger*, 74 (1996), 221-252; S. Schoenmaekers, *The regulation of architects in Belgium and the Netherlands: A comparative analysis*, Antwerpen 2010. C.H. Bom, et al. (red.), *Le droit de l'aménagement du territoire et de l'urbanisme, 50 ans après la loi organique*, Liège 2013.
- 13 R. Carvais, 'Plaidoyer pour une histoire humaine et sociale de la construction', in: A. Becchi, R. Carvais en J. Sakarovich (red.), *Construction History: Survey of a European Building Site*, Parijs 2018, 1068.
- 14 J. Angillis, 'Antwerpse Bouwwerven Belicht. De Naoorlogse Bouwwerf Als Een Veelzijdige Afspiegeling van de Evoluerende Bouwpraktijk', *Stadsgeschiedenis* 17 (2022) 1, 39-54; R. Fizez, 'Unfortunately, the Toll Is High for Some of Your Blacks': Moments of Crisis in the Belgian Congo's Construction Industry', in: S. Holzer, e.a. (red.), *Construction Matters: Proceedings of the 8ICCH*, Zurich 2024, 1101-1109; S. Melsens, '(De)Constructing Gender? Women Laborers and Building Site Photography in Western India, 1850-1990', in: S. Holzer, e.a. (red.), *Construction Matters: Proceedings of the 8ICCH*, Zurich 2024, 1093-1100.
- 15 In een verzuild land als België bestond uiteraard ook een Christelijke bouwvakbond, de *Christelijke Centrale der Houtbewerkers en Bouwvakarbeiders*. Deze verenigde zich echter nationaal pas in de jaren 1930 en had minder impact op de toenmalige bouwsector. Zie Angillis 2024 (noot 6), 30-31.
- 16 AMSAB-ISG, MAD11645, Centrale Vereniging der Bouwwerkers van België, *Standregelen*, Brussel 1909.
- 17 AMSAB-ISG, 158/1.A/00007, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1925, 33.
- 18 AMSAB-ISG, 158/1.A/00003, *Verslag van de Centrale Vereniging der Bouwwerkers van België*, Brussel 1912, 29.
- 19 AMSAB-ISG, 158/1.A/00006, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1924, 93.
- 20 AMSAB-ISG, 158/1.A/00005, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1922, 4-5.
- 21 Belangrijk hierbij is dat deze sociale verbetering zich telkens toespitsten op bouwvakkers met het statuut van werknemers. Veel informele relaties in de bouw werk(t)en echter via onderaanneming, waarop het wetgevend kader per definitie veel minder vat had. AMSAB-ISG, 158/1.A/00005, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1922, 4-5.
- 22 AMSAB-ISG, 158/1.A/00007, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1925, 43.
- 23 AMSAB-ISG, 158/1.A/00006, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1924, 48; AMSAB-ISG, 158/1.A/00007, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1925, 14-17.
- 24 AMSAB-ISG, 158/1.A/00007, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1925, 43.
- 25 Deneckere 1994 (noot 1), 4.
- 26 AMSAB-ISG, 158/1.A/00006, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1924, 53.
- 27 AMSAB-ISG, 158/1.A/00007, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1925, 11.
- 28 Volgens Patricia Van der Eeckhout zou er reeds in 1908 een éénmalig CAO hebben bestaan in de havenstad. Dit CAO kon niet getraceerd worden, en de impact ervan is dus onduidelijk, en ook zij haalt het verdrag van 1928 aan als kantelpunt. P. Van den Eeckhout, 'Les salaires de la construction de 1885 à 1990', *Les Cahiers de la Fonderie* 19 (1995), 2-11.
- 29 AMSAB-ISG, 158/1.A/00010, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1928, 60.
- 30 Wet zoals gestipuleerd in: Arbeids-overeenkomst voor het Bouwbedrijf in Antwerpen en Omgeving, 1928, AMSAB-ISG, 158/4.A/00699.
- 31 J.P. Nandrin, 'Les premiers pas de l'inspection du travail', *Les Cahiers de la Fonderie* 19 (1995), 39-41.
- 32 AMSAB-ISG, 158/1.A/00008, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1926, 44.
- 33 "In 't bouwbedrijf", *De Ontvoogding* 16(12), 1927; AMSAB-ISG, 158/1.A/00008, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1926, 46-49.
- 34 Het gevolg van deze klacht kon niet getraceerd worden. AMSAB-ISG, 158/1.A/00009, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1927, 62-63.
- 35 AMSAB-ISG, 158/1.A/00010, Algemene Centrale van Bouw, Ameublement en Gemengde Vakken, *Verslagen voorgelegd aan het Nationaal Kongres van Brussel*, Brussel 1928, 56.
- 36 Koninkrijk België, *Algemeen Kohier van Lasten*, Brussel 1928, 27.
- 37 Forty 2012 (noot 5), 226.
- 38 E-H. Heine en C. Rauhut (red.), *Producing Non-Simultaneity Construction Sites as Places of Progressiveness and Continuity*, Milton Park 2018.
- 39 A. De Coss-Corzo, 'The Sensorial Management of Water in Mexico City', *Roadsides* 006 (2021), 7-14; Wall 2013 (noot 5). Bovendien bracht betonbouw ook vaak bijkomende eisen voor geschoolde arbeid voor afwerking en pleisterwerk met zich mee: H. Searing, 'Betondorp: Amsterdam's Concrete Garden Suburb', *Assemblage* 3 (1987), 108-143.
- 40 AMSAB-ISG, 158/4.A/00699, Arbeids-overeenkomst voor het Bouwbedrijf in Antwerpen en Omgeving, 1928.
- 41 AMSAB-ISG, 158/4.A/00699, Arbeids-overeenkomst voor het Bouwbedrijf in Antwerpen en Omgeving, 1928.
- 42 Zoals Figuur 9 illustreert, lag met 7,35 en 7,5 BEF het uurloon in Antwerpen en Brussel inderdaad gemiddeld zo'n 1 à 2 BEF hoger dan in veel andere, kleinere gemeentes.
- 43 AMSAB-ISG, 158/4.A/00699, Arbeids-overeenkomst voor het Bouwbedrijf in Antwerpen en Omgeving, 1928.
- 44 M-J. Willaert, 'Chantier Invisible. Labour Conditions of the Brusselsisation (1960-1980)', *Ongepubliceerde Master Thesis*, Gent 2025.
- 45 A.L. Stoler, 'Colonial archives and the arts of governance', *Archival Science*, 2 (2002) 1, 90.

DR. SIMON DE NYS-KETELS (postdoctoraal onderzoeker, Université Libre de Bruxelles) bevroeg in zijn doctoraat aan Universiteit Gent de mythe van Belgisch Congo als medische modelkolonie door de lens van ziekenhuisarchitectuur. Zijn huidige postdoctoraal onderzoek bestudeert de professionalisering van de bouwsector in België en (post-)koloniaal Congo, met bijzondere aandacht voor de juridische en impliciete kennis van bouwarbeiders.

THE LEGISLATIVE POWER OF THE BELGIAN CONSTRUCTION WORKER

EXPLORING A FORGOTTEN HISTORY (1909–1939)

SIMON DE NYS-KETELS

Although no architectural project is built without construction workers, labourers remain woefully under-represented in architectural and construction history. By tracing the emergence and development of the *Algemene Centrale van de Bouw*, the socialist construction workers' union in Belgium, this article seeks to address that gap. It aims to move beyond the conventional emphasis on the relationship between workers and construction practice and to demonstrate how construction workers also had a significant impact on the legislative framework of the Belgian construction sector – far beyond the construction site itself.

The article focuses on the union's two main priorities: the struggle for fair wages and for improved safety on construction sites. Initially through strikes and later through more institutionalized negotiations, the organization succeeded in securing and protecting construction workers' wages, while also helping to shape the development of safety regulations on site through bargaining and media campaigns. Further-

more, the union skilfully navigated the complex legal landscape of the Belgian construction sector. By strategically leveraging collective labour agreements and public procurement documents, it promoted alternative forms of regulation. This allowed changes to be implemented without relying on the often cumbersome procedures of formal legislation, granting the union a tangible influence on construction practices.

These legal instruments also enabled the union to respond to the sweeping technological changes and new building materials that were entering the construction sector at the time. They valorised the new labour risks and technical skills these innovations entailed by incorporating them into improved wage conditions. In doing so, construction workers – too often overlooked in architectural, construction and social history – asserted their legislative power and laid the essential groundwork for improved wages and safety in the construction sector during the post-war development of the Belgian welfare state.



ZWOLSE STADSGEZICHTEN VAN JACOBUS VREL

CIRCA 1640-1660

DIRK J. DE VRIES EN BOUDEWIJN BAKKER

▲ 1. Detail van Jacobus Vrel, *Straatgezicht*,
ca. 1653 (d) (Kunsthalle, Hamburg)

De geschiedenis van de bouwkunst en stedenbouw wordt meer dan eens door kunsthistorici ingezet om een zeventiende-eeuws geschilderd stadsgezicht te lokaliseren. Bekende voorbeelden zijn *Het straatje* van Johannes Vermeer en *De burgemeester van Delft en zijn dochter* van Jan Steen. Anderzijds kunnen historische stadsgezichten op hun beurt een waardevolle bron zijn voor de kennis over de stedelijke bouwkunst en het stedelijk leven in de Republiek, al worden die niet vanzelfsprekend daartoe gebruikt.¹

Van de meeste oude Nederlandse steden bestaan goede contemporaine plattegronden, vogelvluchtgezichten en stadsprofielen, maar zeventiende-eeuwse stadsgezichten kunnen daar een welkome aanvulling op vormen. Wel zijn stadsgezichten in de eigenlijke betekenis van 'een gezicht op een deel van een stad', met name binnen de muren, veel zeldzamer dan de bovengenoemde bronnen.² Als – bescheiden – afzonderlijk 'genre' in de Hollandse kunst ontstond het stadsgezicht pas in de loop van de jaren 1650, met Jan van der Heijden, Gerrit Berckheyde en Jan Abrahamsz Beerstraten als belangrijkste vertegenwoordigers. Het kwam pas tot bloei in de achttiende eeuw; de zelfstandige term 'stadgezicht' is pas in 1800 gebruikt.³ Stadsgezichten van voor omstreeks 1660 zijn zelfs uitgesproken schaars, zeker waar het de provincies buiten Holland en Utrecht betreft en helemaal waar het gaat om schilderen.⁴

Een kunstenaar wiens werk voor een deel in die leemte kan voorzien, is Jacobus Vrel. Deze schilder heeft als artistieke persoonlijkheid pas sinds het begin van de twintigste eeuw de aandacht van kunsthistorici getrokken.⁵ Van zijn hand zijn inmiddels ongeveer dertig woonhuisinterieurs bekend en daarnaast bijna twintig bescheiden maar rijk gedetailleerde gezichten van een tot voor kort onbekende Nederlandse stad. Deze stadsgezichten kunnen op grond van dendrochronologisch onderzoek gedateerd worden tussen circa 1640 en 1660, dat wil zeggen net voor de werkzaamheid van de genoemde schilders.⁶ Ook wat zijn techniek en stijl betreft is Vrel moeilijk in de picturale traditie te plaatsen. Enerzijds beheerst hij niet het destijds al lang gebruikelijke mathematisch perspectief, wat zijn stadsgezichten een wat naïeve uitstraling geeft. Anderzijds is zijn schildertechniek zonder twijfel professioneel. Ongewoon voor zijn tijd is dat hij niet op doek werkte, maar uitsluitend op betrekkelijk dure, geïmporteerde eikenhouten panelen. Ook paste hij nu en dan bladgoud toe, wat in zijn tijd al even ongebruikelijk was.⁷

Al met al is zijn schilderkunst dus in technisch opzicht uitgesproken ouderwets te noemen, terwijl hij wat zijn onderwerpen betreft zonder twijfel 'zijn tijd vooruit' was. Dit geeft hem een bijzondere plek in de geschiedenis van het stadsgezicht in de Hollandse schilderkunst. Des te opmerkelijker is daarom dat het tot de dag van vandaag ontbreekt aan geschreven documenten over zijn persoon, werk en woonplaats. Ook recent onderzoek in Nederlandse en nabije Duitse stedelijke archieven heeft weinig opgeleverd.⁸ Maar nog merkwaardiger is dat ook zijn geschilderde 'stadsinterieurs' zich lange tijd leken te onttrekken aan elke vorm van lokalisering. De gissingen daarover liepen uiteen van Haarlem en Delft tot Brugge en van de Zaanstreek tot Nijmegen en Xanten.⁹ Een enkele onderzoeker, onder wie als eerste de architectuurhistoricus

Everhard Jans, zocht hem in de IJsselsteden, met name in Zwolle.¹⁰

In architectonisch opzicht maken Vrels stadsgezichten echter een opvallend consistente indruk. Dat heeft de auteurs ertoe gebracht nog eens nauwkeurig te onderzoeken of het oeuvre van Vrel toch niet tot een geografisch omschrijfbaar buurt beperkt kan worden.

De eerste vraag daarbij was welke methoden beschikbaar zijn om tot een mogelijke, waarschijnlijke of zelfs zekere historische lokalisering te komen. Een bouwhistoricus kan aan de hand van de opbouw van de gevels, de soort dakbedekking, de constructie van de vensters, het metselverband of de bestrating de werkelijkheidswaarde van de geschilderde architectuur toetsen aan wat bekend is uit andere bronnen. Een historisch stedenbouwkundige of geograaf kan proberen Vrels compacte stadsgezichten met hun smalle straten en hoge smalle huizen te verbinden met bekende historische stadswijken. De manier waarop binnen één geschilderde stedelijke ruimte bepaalde openbare of particuliere gebouwen zich verhouden tot elkaar of tot een toren, een waterput, een duiker of een waterloop kan wijzen op een bepaalde herkenbare, historisch juiste situering, maar ook de onwaarschijnlijkheid of onmogelijkheid daarvan aantonen. Ook de stand van de zon kan helpen bij een poging tot lokalisering. Verder kan archiefonderzoek uitsluitsel geven over bijvoorbeeld de situering van een afgebeeld bedrijf of winkel, zoals in dit geval een bakkerij die in dezelfde gedaante door Vrel bij herhaling in een wisselende omgeving is afgebeeld. Ten slotte kunnen ook de afgebeelde figuren en hun kleding, het straatmeubilair en opschriften en uithangtekens iets meedelen over het karakter van de uitgebeelde stadsdeel.

Met behulp van deze verschillende invalshoeken zijn de auteurs er onlangs in geslaagd twee van Vrels composities met zekerheid te relateren aan twee specifieke locaties en aan twee andere met een zekere mate van waarschijnlijkheid.¹¹ Al deze locaties bevinden zich in de noordelijke binnenstad van Zwolle, zoals in dit artikel nader wordt toegelicht. Ook de overige stadsgezichten van Vrel zijn waarschijnlijk gebaseerd op straten en gebouwen in dezelfde omgeving. Dat betekent dat stadshistorici nu beschikken over bijna twintig geschilderde stadsgezichten van één hand, die met elkaar een visuele documentatie vormen van één bepaalde wijk in één bepaalde Nederlandse stad in één welomschreven periode in de zeventiende eeuw. Een visuele bron van deze omvang mag uniek genoemd worden.

WEST- OF OOST-NEDERLAND?

Een opvallend kenmerk van Vrels stadsgezichten is dat de detaillering van de door hem geschilderde gebouwen volstrekt overtuigend en bovendien consistent is en daarom als het uitgangspunt kan dienen voor een

ruwe lokalisering. De meeste van Vrels architectonische elementen, de vele stoepen met luifels, pothuizen en hoekpalen, waren overal courant in de Republiek. Bakstenen tuit- en trapgevels waren in heel Nederland en Noord-Duitsland gangbaar, al dan niet met pinakels en insnoeringen. Zelfs de aaneengesloten rijen van zeer hoge, middeleeuws aandoende gevels met soms gekanteelde toppen die bij Vrel het straatbeeld bepalen, kon men zowel in Oost- als in West-Nederlandse handelssteden aantreffen. Toch is een situering van Vrels stadsgezichten in het westen van de Republiek hoogst twijfelachtig. Op zijn schilderijen ontbreken simpele trapgevels zonder pinakels, die tussen 1600 en 1660 het straatbeeld waren gaan domineren.¹² In Holland, Utrecht, Breda en Den Bosch werden bovendien de relatief kleine trappen plat afgedekt en van een uitkragende toppilaster voorzien, een element dat bij Vrel ontbreekt.¹³ Voorts worden op Vrels schilderijen de daken bedekt door de in de IJsselstreek ontwikkelde golfpannen. Dit wijst op de voltooiing van een moderniseringsproces, terwijl in West- en Noord-Nederland in de zeventiende eeuw op tal van daken nog respectievelijk middeleeuwse platte daktegels en holle/bolle onder- en bovenpannen lagen. Tegen een situering in steden ten oosten van de IJssel, in Twente en Westfalen, spreekt dan weer dat daar in de zeventiende eeuw nog veel vakwerkhuisen stonden, terwijl die op Vrels schilderijen niet voorkomen.

Ook het plaveisel is opmerkelijk. Op Vrels schilderijen bestaat het altijd uit meer of minder los gelegde onbehakte veld(zwerf)stenen, dikwijls in banen gelegd. Deze bedekken bij hem de hele straat tot aan de particuliere stoepen.¹⁴ Veldkeien waren hoe dan ook uithoeks in de Hollandse veen- en kleigebieden. In de Hollandse steden waren de straten in beginsel belegd met een middenpad van regelmatig behakte natuurstenen blokken, kasseien of kinderhoofdjes, met aan weerszijden een voetpad van klinkers of kleine bakstenen.¹⁵ Het muurwerk is bij Jacobus Vrel nergens gedetailleerd genoeg geschilderd om een type metselverband te herkennen, laat staan een hoekoplossing met klezoren, zoals gebruikelijk was tot en met de zeventiende eeuw.

Het meest doorslaggevend voor een nadere lokalisering zijn echter de vensters, die op Vrels schilderijen geen houten kozijnen hebben maar vaste glas-in-loodpanelen, die direct zijn ingelaten in de natuur- of bakstenen dagkanten van de bovenramen. Alleen in de onderste openingen waren inwendig draairamen met glas in lood, maar nog steeds zonder kozijn. Deze bouwwijze was gebruikelijk in Noordoost-Nederland, maar werd in Holland niet of nauwelijks toegepast. Zowel in zijn straatgezichten als in de interieurs onderkent Vrel het verschil tussen het oudere ruitvormige glas naast het modernere rechthoekige glas in lood, dat in heel Nederland gangbaar werd vanaf circa

1550.¹⁶ Opvallend is ook dat zowel de uitwendige buitenrand als de dagkant van de vensters bij Vrel dikwijls is witgekalkt, een methode om reflectie van zonlicht en daarmee meer binnenvallend licht te bewerkstelligen.¹⁷ Om dezelfde reden werden ook de inwendige dagkanten van de vensters witgemaakt, zoals op diverse van Vrels interieurstukken te zien is.¹⁸ Het witkalken hangt waarschijnlijk samen met de verder naar binnen liggende positie van de glas-in-loodpanelen. Dit in tegenstelling tot de West-Nederlandse glaspanelen die, bevestigd met bindroeden en gevat in kozijnen, direct in het voorvlak van de gevel liggen. In tegenstelling tot het metselwerk oogt het glas van de vensters zeer realistisch qua verdeling, (boven)randstukken, bindroeden en lichtinval.

Op grond van het door Jacobus Vrel geschilderde plaveisel, de dakbedekking, de gevels, de venstervormen en het witkalken daarvan valt het Westen van de Republiek dus af als kandidaat voor Vrels werkgebied, evenals Duitsland. Duitse experts zijn van mening dat 'der Maler nicht in Nord-Deutschland unterwegs war – noch hat er typische Details in seinen Bildern verarbeitet'.¹⁹ Vervolgens is ons onderzoek toegespitst op Oost-Nederland, met name op Zwolle vanwege een herkenbare stadsmuur die daar nog steeds aanwezig is.

DE WATERSTRAAT IN ZWOLLE

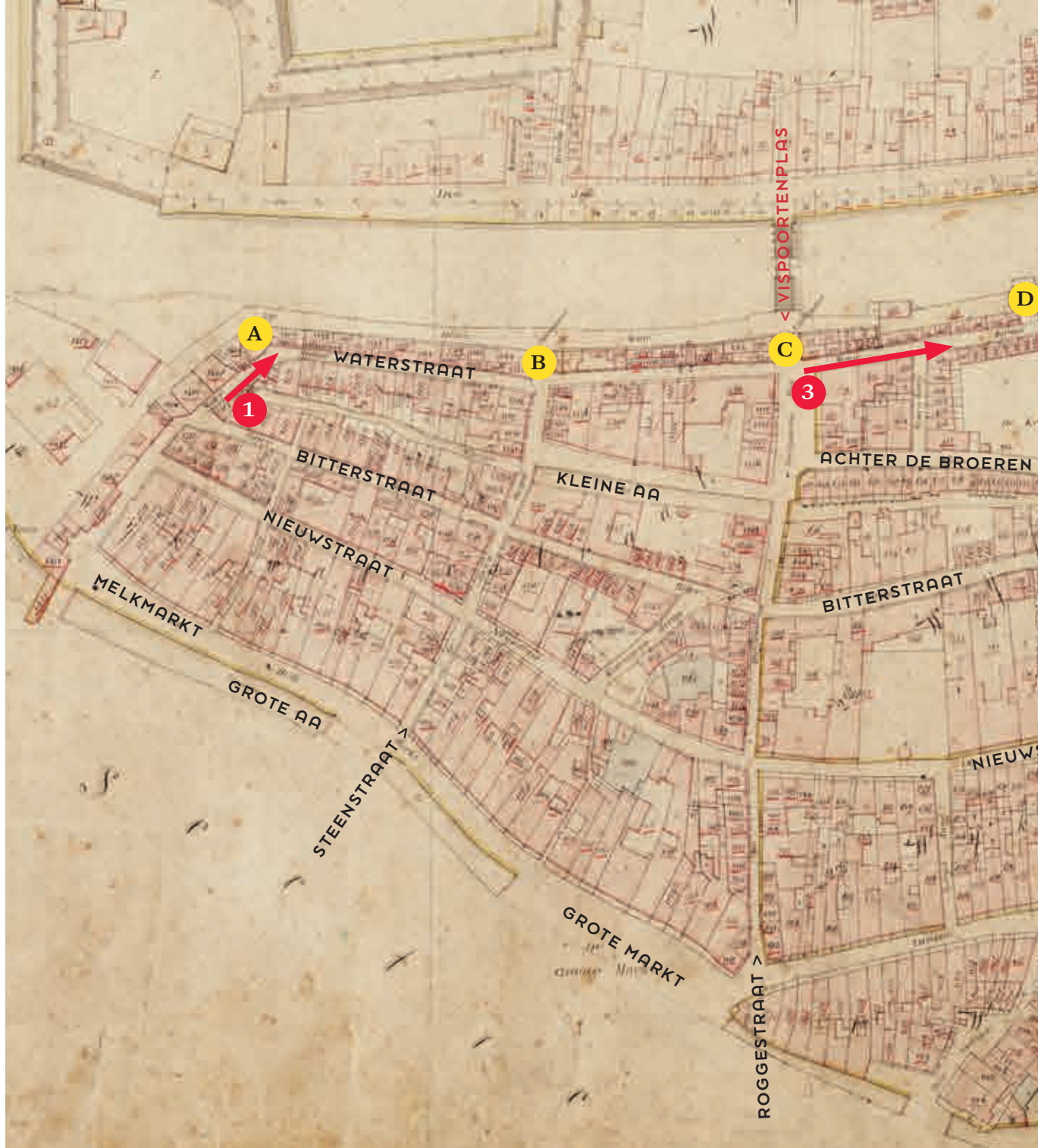
De stadsgezichten van Vrel die de meeste aanknopingspunten bieden om ze te lokaliseren, zijn twee versies van hetzelfde straattaafereel, in Hamburg en in particulier bezit (afb. 2 en 5).²⁰ Op het schilderij in Hamburg kijken we vanaf een rechthoekig pleintje of brede straat in een veel smallere straat. Beide straten hebben plaveisel bestaande uit in rijen gelegde veldkeien. Rechts op de hoek schilderde Vrel de voorgevel van een bakstenen huis met drie bouwlagen, met daarvoor een stoep die gemarkeerd wordt door zitbanken en natuurstenen hoekpalen. Het huis heeft een houten luifel waaraan een bordje hangt met de tekst 'dit huis is te huij'. Onder de luifel zien we een 'pothuis', dat tegelijk de toonbank is van de hier gevestigde bakkerij. Uiterst links is de hoek zichtbaar van een hoog opgaand gebouw. Daarop volgen twee eenvoudiger huizen met een heel laag huisje ertussen, alle gelegen op dezelfde rooilijn en met daken die bedekt zijn met rode golfpannen. Het eerste heeft eveneens een pothuis als toonbank, met daarboven een opklapbaar scherm op ijzeren stangen. Zowel op foto's die de situatie in de twintigste eeuw laten zien als op Vrels schilderij heeft het derde huis nooit een overkraging gehad en bezat het in Vrels tijd al een lage verdieping, afgaande op de twee kleine, vierkante vensteropeningen nabij de hoek. Wat beslissend is voor het herkennen van de locatie is dat de drie lage gebouwen links kennelijk aanleunen tegen een bakstenen muur met blinde bogen, waarvan er één te zien is boven het dak van het laagste huisje (afb. 2).



2. Jacobus Vrel, *Straatgezicht*, ca. 1653 (d), tussen de schuine daken van de huizen is het houten raamwerk met beschot op de weergang te zien (Kunsthalle, Hamburg)

►3. De Waterstraat in Zwolle, juni 1962. (Foto G.J. Dukker, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)





4. Kadastraal Minuutplan, ca. 1830, noordelijke binnenstad Zwolle, met: 1. Standpunt met kijkrichting van Jacobus Vrel in de Waterstraat, 2. In de Broerenstraat schuin tegenover de bakkerij van Reijner Gerrijts, samen met het hoekpand (huurhuis) omljnd aangegeven, 3. vanaf de Vispoortenplas in de Waterstraat. Langs de Waterstraat liggen: A. de Zwanentoren, B. de Steenpoort, C. de Vispoort, D. de Wijndragerstoren, E. de Librije van het Broerenklooster, F. de Pelsertoren, G. de Diezerpoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, MIN04061F01)

Boven aan die muur is een houten raamwerk bevestigd, dat wordt afgedekt door een schuin lessenaarsdak met rode golfpannen waaruit een schoorsteen oprijst.²¹ Wat opvalt, is dat volgens Vrel het pannendak van de weergang bij het derde lage pand ophoudt. Alles wijst erop dat dit een stadsmuur is met aan de bovenzijde een overdekte weergang op bogen.

Een locatie die hiermee in belangrijke mate overeenstemt, is het westelijk deel van de Waterstraat in Zwolle. De eerste aanwijzing is een foto uit 1962, genomen voordat dit deel van de straat in het kader van de stadsvernieuwing werd afgebroken (afb. 3). De twee eerste aangebouwde huizen zijn sinds de zeventiende eeuw met een uitkragende verdieping verhoogd en bepleis-



terd, maar de voorgevels vertonen nog dezelfde karakteristieken als de gevels op het schilderij. Het eerste huis op de foto steekt iets verder naar voren dan het tweede, lagere huis op het schilderij, hetgeen wijst op een (iets) ander standpunt van de fotograaf. Het pannendak was in de zeventiende eeuw blijkbaar steiler, omdat het pand toen lager was. Ook het kleine pandje tussen de twee grotere in, is nog steeds aanwezig, maar heeft op de foto een later toegevoegde, uitkragende verdieping. Het daaropvolgende derde huis is ten opzichte van de foto uit 1962 weinig veranderd sinds de zeventiende eeuw. Het heeft geen overkraging op het schilderij van Vrel, maar toen al wel een lage

verdieping, gezien de twee kleine vensters bij de hoek. De foto laat zien dat het pand toen onder één dak twee woningen herbergde, ieder met een eigen voordeur en één venster op de begane grond.

Het hoge, iets uitspringende hoekgebouw links vooran is op de foto ook zichtbaar, zij het in afgetopte gemoderniseerde vorm. De hoekpartij links, die op beide schilderijen met een kleine overkraging boven uit het beeld verdwijnt, is een belangrijk aanknopingspunt voor de precieze situering. Deze muurstrook hoort namelijk bij een gebouw dat de Zwanentoren moet zijn. Op dit punt onderbreekt de toren de stadsmuur en markeert zo de hoek in de straat (afb. 4, A).



5. Jacobus Vrel, *Straatgezicht*, ca. 1646 (d) (particuliere collectie)

Deze toren, waarvan de onderbouw bewaard bleef, is aan de veldzijde rond maar vlak, met een knik aan de stadszijde (afb. 6).

Vrijwel identiek is het schilderij in een particuliere verzameling (afb. 5). Daar is deze muurstrook iets breder afgebeeld en voorzien van een deur met treden en natuurstenen omlijsting. Hogerop bevindt zich bovendien een natuurstenen venstertje met daarnaast op de hoek een decoratie. Het venstertje hoort bij een vanuit de openbare straat toegankelijke gemetselde

spiltrap die leidde naar de weergang en een gekanteeld platform boven op de vestingtoren.²² Deze oplossing is vergelijkbaar met de nog bestaande, even oude Wijn-dragerstoren (afb. 7). Na de gedeeltelijke afbraak van de Zwanentoren in 1823 kwam hier het huis dat uiterst links op de foto uit 1962 staat (afb. 3) en tegenwoordig een café met bovenwoning is. Voor wat de linker straatwand betreft, komt het schilderij dus in grote mate overeen met de gebouwde werkelijkheid in Vrels tijd, omstreeks 1650.



6. De stadsmuur van Zwolle vanuit het noorden met in het midden de aan de buitenkant ronde, tevens plat afgedekte Zwanentoren; rechts de Jan Bachstoren met drievoudige spits. Achter de muur loopt de Waterstraat. Rechts naast de Zwanentoren ligt de duiker/waterpoort waardoor de Kleine Aa uit de stad stroomt. Detail van een anoniem stadsgezicht uit ca. 1600 (Museum ANNO, Zwolle)

7. Waterstraat met de Wijndragerstoren, stadszijde, links de rode toegangsdeur van de traptoren, daar boven en de afgehakte arcade van de weergang. Het pannendak is later toegevoegd, situatie 2023
(Foto D.J. de Vries)



De meeste middeleeuwse stadsmuren in Nederland waren aan de stadszijde voorzien van zware steunberen met daartussen gemetselde bogen die de weergang droegen, zo ook de oudere ommuring van Zwolle, die rond 1400 dateert en waar de Sassenpoort deel van uitmaakt. Bij de noordelijke stadsuitbreiding van Zwolle rond 1500 is de weergang aangebracht op de volle dikte van de muur. Aan de binnenzijde is een overkraging op ronde boogjes gemetseld, die op zandstenen consoles rusten. Boven op iedere tweede console was met behulp van een smeedijzeren strop een houten stijl aangebracht om het dak boven de weergang te dragen en met behulp van regels het afsluithek aan de stadszijde te vormen. Deze bijzondere con-

structiewijze maakt dat de twee hiervoor en twee later te bespreken 'muurgezichten' uitsluitend langs de noordelijke stadsuitbreiding in Zwolle gelokaliseerd kunnen worden, niet in een van de andere Oost-Nederlandse steden tussen Maastricht en Groningen, aangezien zij stadsmuren met steunberen hebben.²³ Na de afbraak van de muurhuizen in het derde kwart van de twintigste eeuw kwam de middeleeuwse stadsmuur vrij (afb. 8). Deze kon vervolgens in de jaren 1960 gerestoreerd worden met inbegrip van de gereconstrueerde weergang, die ook – in dichtgetimmerde vorm – bij Vrel te zien is (afb. 2 en 9).²⁴ Hierdoor is de bijzondere vorm van de Zwolse stadsmuur weer zichtbaar geworden.



▲ 8. De Waterstraat na de afbraak van de huizen, ca. 1964 (Foto Th.J. de Vries)



◀ 9. De gereconstrueerde stadsmuur aan de Waterstraat, rechts de woonhuizen uit 1976 van Aldo van Eyck en Theo Bosch, situatie 2020 (Foto D.J. de Vries)



10. De Waterstraat met rechts het huis op de kop van het bouwblok tussen Waterstraat en Kleine Aa met beter zichtbaar het inmiddels vrijstaande hoekpand, september 1965 (Foto Th.J. de Vries)

Nog niet besproken is het hoge hoekhuis op de twee schilderijen. Dat is ook problematischer. Tot de afbraak omstreeks 1968 stond er een huis op de westelijke punt van een langgerekte strook die werd begrensd door de Waterstraat en de Kleine Aa, een oude waterloop (afb. 4, nr. 1321). Dit pand stond mogelijk aan drie zijden vrij, omdat foto's uit de twintigste eeuw laten zien dat er een bouwsel met beperkte hoogte stond (afb. 3). Wat betreft plaats en proporties zou Vrels huis opgevolgd kunnen zijn door het pand op de foto's. Dit jongere huis had echter een diepe opzet en een vrijwel gesloten westelijke zijgevel, waarbij – gezien de muurankers onder de dakrand – de balklaag op de verdieping evenwijdig liep aan de voorgevel (afb. 10). De twee varianten van het schilderij laten hier overduidelijk een dwarshuis zien, dus met de daknok evenwijdig aan de straat. Ongeveer haaks daarop staat de topgevel die Vrel schilderde. Anders dan wij eerder veronderstelden, is het waarschijnlijk dat de op zich realistisch weergegeven gevel ergens anders stond en omwille van de compositie naar hier verplaatst is.²⁵

DE BAKKERSWINKELS VAN JACOBUS VREL

De twijfel over de locatie wordt versterkt door andere stadsgezichten van Vrel, die bakkerswinkels weergeven die veel op elkaar lijken. De opzet van de bijbehorende gevels is echter steeds verschillend en ook de situering van de winkel in het straatbeeld varieert. Op de twee eerdergenoemde schilderijen in Hamburg en in een privécollectie is rechts geen rechter begrenzing van de gevel te zien. Toch lijkt het pand op andere schilderijen vrij te staan. Ook de uitstalling op de stoep van de bakkerswinkels komt elders terug, evenals een uithangbordje met 'dit huys is thur' en het mannetje met wit hemd en rode muts, zij het in steeds verschillende gevelvarianten. Een goed voorbeeld is het schilderij in Wadsworth (afb. 11), dat andere broden laat zien, een andere luifel met golfpannen en direct daarboven bovenlichten die op de voornoemde schilderijen ontbreken. De ruimtelijke compositie als geheel is niet overtuigend. Een duikeringang midden boven het plaveisel 'zweeft' en rechts naast het pand is op een onwaarschijnlijke plek een put te zien. Het bakkershuis staat geheel vrij, met een niet geïdentificeerde kapel rechts daarachter. Verder komt ook de hoogopgaande straatwand aan de link zijde niet overeen met die op de twee eerdergenoemde schilderijen.

Een volgend voorbeeld, in het Landesmuseum in Oldenburg, toont op een straathoek onmiskenbaar een bakkerswinkel met pothuizen onder een luifel met golfpannen (afb. 12). De tuitgevel heeft een soort van symmetrische indeling waarbij de ingang in het midden is gelegen, in tegenstelling tot die op afb. 2 en 5, waar de deur links is gesitueerd. Het bordje over de verhuurbaarheid van het huis en het mannetje in de

vensteropening ontbreken bij deze voorstelling. Een volgend schilderij, ook weer in een privécollectie (afb. 13), toont opnieuw een leunend mannetje, nu in het enige kruisvenster centraal op de verdieping. Het assortiment brood lijkt op de uitstalling van afb. 11. Net als bij de andere bakkerijen staat er luxe, speciaal gevormd witbrood, geen alledaags roggebrood. Ook het schaakbordpatroon van de groene en gele plavuiten die het pothuis flankeren, is vergelijkbaar met dat op de eerdergenoemde stadsgezichten.

Het schilderij op afb. 13 en een exemplaar in het Getty Museum (afb. 14) hebben met elkaar gemeen dat de bakkerij één huis verwijderd is van een straathoek, waarbij de frontale voorstelling van afb. 13 op afb. 14 een kwartslag gedraaid is ten opzichte van afb. 13. Het mannetje ontbreekt op afb. 14, de bovenlichten zijn anders ingedeeld en in plaats van twee boogvensters met luiken, is op de verdieping van het hoekpand slechts één klein tweelichtvenster te zien. Op afb. 14 ontbreekt de luifel en het pothuis is met een schuin pannendak gedekt. Hier tekent zich op de begane grond een kruisvenster af met luiken, beschilderd met een donker en wit X-vormig patroon. Deze twee voorstellingen verschillen dus aanzienlijk qua architectonische detaillering, maar niet in de situering van de bakkerswinkel ten opzichte van de straathoek. Gevelbeëindigingen zijn op afb. 13 niet te zien, maar afb. 14 maakt duidelijk dat er frontaal geen geveltoppen waren, en dat de bakkerij en het hoekpand als één dwarshuis onder een doorgaand pannendak liggen.

De verschillen in architectonische details evenals de situering van deze bakkerijen kunnen in theorie het gevolg zijn van een tijdelijke situatie, of van een of meer verbouwingen.²⁶ Maar ze kunnen ook het resultaat zijn van de artistieke vrijheid van de kunstenaar. Een sterk argument dat twijfel zaait inzake de situering van Vrels stadsgezichten, met centraal of terzijde een bakkerij, volgt uit de belastingregisters op haardsteden. Met onderbrekingen zijn deze registers voor Zwolle per stadswijk geraadpleegd tussen 1630 en 1670. Een bakkersoven wordt daarin altijd afzonderlijk genoemd, omdat die voor het dubbele bedrag werd aangeslagen ten opzichte van een gewone stookplaats. De analyse van de belastingregisters vond in omgekeerde chronologische volgorde plaats, omdat in de oudste kohieren alleen een doorgaande opsomming van persoonsnamen en het aantal vuursteden per huis geven. Het jaar 1669 bevat een uitleg over de gevolgde looproute van de belastinginnehmer, waarbij de huizen zijn genummerd met zowel de namen van de eigenaren als van de huurders. Uit de registers blijkt dat bij wisseling van eigenaren de bakoven als vast onderdeel van een huis meermaals door een opvolger werd overgenomen. De conclusie uit deze analyse is nu dat er aan de zuidzijde van de Waterstraat in de voornoemde jaren geen bakkerij stond.



11. Jacobus Vrel, *Straatgezicht*, ca. 1644 (d) (Wadsworth Atheneum, Hartford, CT)



12. Jacobus Vrel, *Straatscène met drie figuren voor een herberg*, ca. 1651 (d) (Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Oldenburg)



13. Jacobus Vrel, *Straathoek met een bakkerij en een stoffenwinkel*, ca. 1642 (d) (particuliere collectie)



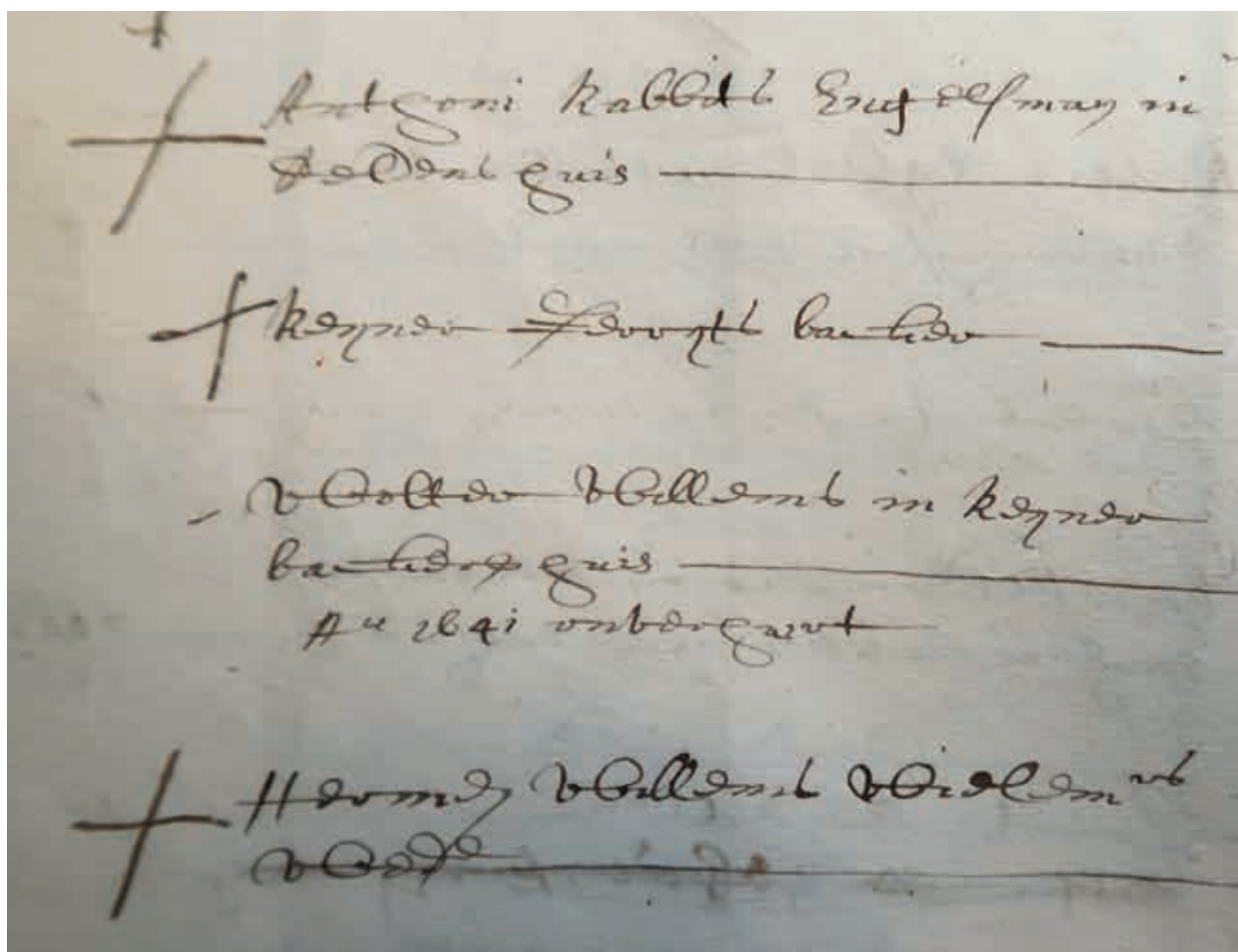
14. Jacobus Vrel, *Straatscène met converserende mensen nabij een kapperszaak*, niet gedateerd (J.P. Getty Museum, Los Angeles)

Anders gezegd: Jacobus Vrel heeft de door hem afgebeelde bakkerij elders vastgelegd, waarbij we voorlopig aannemen dat deze niet verzonnen is, omdat de winkel een consistent en terugkerend element op Vrels schilderijen is.

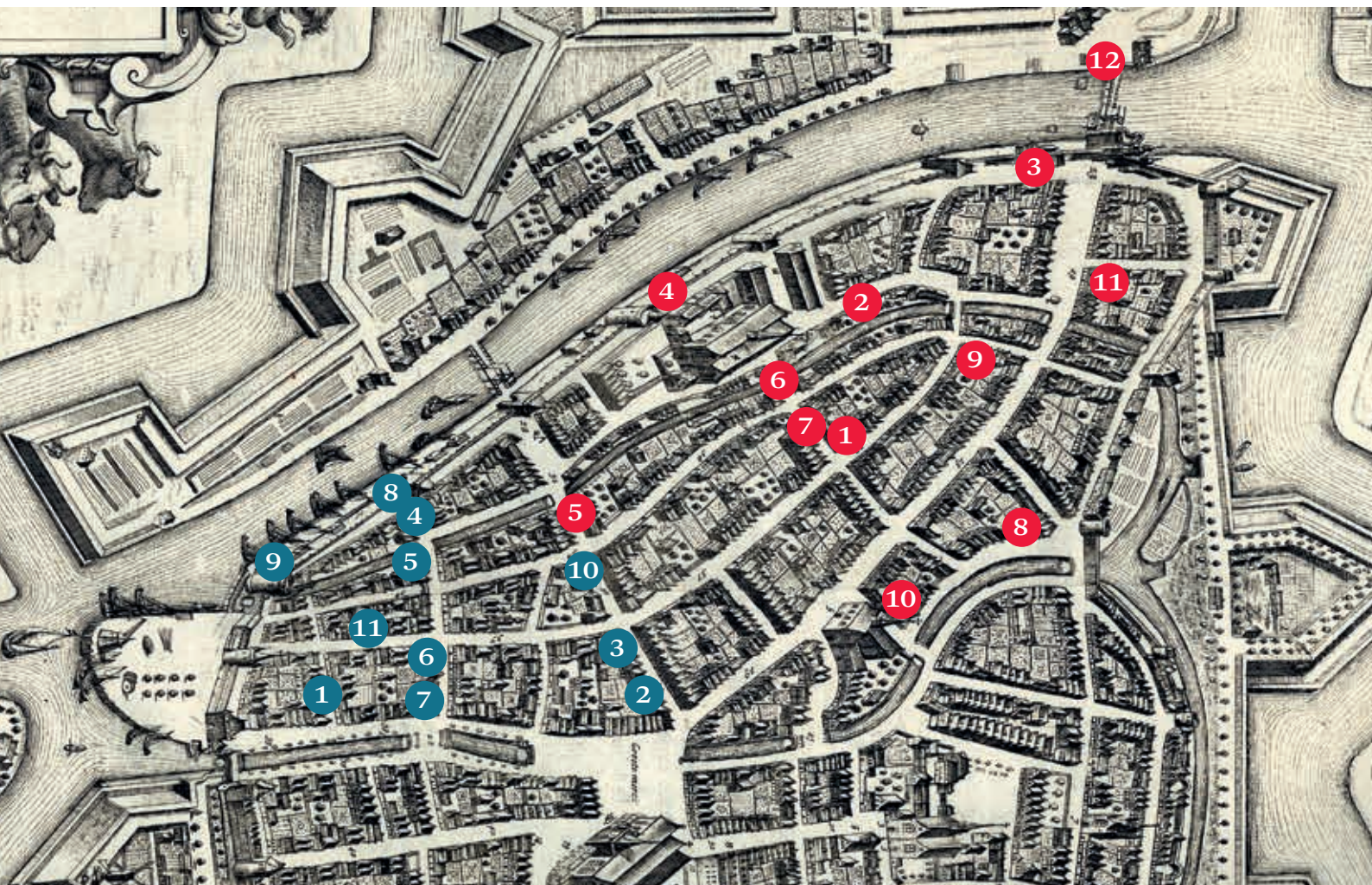
De vraag is nu of de door Vrel veelvuldig vastgelegde bakkerij wellicht elders in Zwolle te lokaliseren is. De noordelijke binnenstad bestaat uit twee bestuurlijk gescheiden wijken, de 'Waterstraat'²⁷ en de 'Diezerstraat'. De hoofdstraten in deze wijken (respectievelijk de Melkmarkt en de Diezerstraat), blijven hier buiten beschouwing, omdat de bebouwing daar niet de compactheid toont die Vrel uitbeeldt. De straten in de twee wijken liggen evenwijdig aan de hoofdstraten; het zijn, van zuid naar noord gerekend: Nieuwstraat, Bitterstraat, A-plein, Achter de Broeren en Eiland en ten slotte de Waterstraat langs de stadsmuur (afb. 4). Deze doorlopende straten worden met elkaar verbonden door de dwarsstraten, van west naar oost Steenstraat, Roggestraat/Vispoortenplas en Broerenstraat.

Van de twaalf bakkers in de wijk Diezerstraat kan aan de oostzijde van de Broerenstraat tussen 1637 tot 1647 bakker Reijner Gerrijts gesitueerd worden, die – vooruitlopend op het vervolg – als enige twee panden

naast elkaar bezat. Wat zijn eigen huis met bakkerij betreft, werd hij in het genoemde decennium aangeslagen voor één gewone haardstede en tweemaal in verband met de aanwezigheid van één 'backaven'. Deze Reijner Gerrijts had de bakkerij overgenomen van Gerryt Cleyn, die daar in de jaren 1630 voor hetzelfde aangeslagen werd. Na 1647 wordt Reijner Gerrijts opgevolgd door respectievelijk de bakkers Hendrick Jansen (1653), Claes Arents (1665-1667) en Jan Greve (1669).²⁸ Uniek voor Zwolle en extra interessant is dat Reijner Gerrijts aan de zuidzijde naast zijn bakkerij een 'huirhuys' bezat met één schoorsteen, waarvoor hij of zijn huurder tussen 1639 en 1644 aangeslagen werd.²⁹ In 1639 en 1640 wordt deze huurder met naam vermeld: Wolter Willems.³⁰ In 1641 wordt Wolter niet meer genoemd; waarschijnlijk is hij dat jaar vertrokken. Het belastingjaar 1639-1640 meldt nog: 'Wolter Willems in Reyner backers huis' plus: 'A° 1641 onverhûert', dus hoefde dat jaar niet voor die ene stookplaats betaald te worden (afb. 15).³¹ Vanaf 1641 was Reijner Gerrijts kennelijk op zoek naar een nieuwe huurder. Dit nu komt sterk overeen met de situatie die Jacobus Vrel heeft weergegeven middels het uithangbordje. Nogmaals: de combinatie van een bakkerij met



15. Detail uit Zwols belastingregister van 1639-1640 waar Reijner Gerrijts Backer voor drie haardsteden in zijn bakkerij betaalt (Collectie Overijssel, 0700-9266)



16. Joan Blaeu, Zwolle, plattegrond van de noordelijke stad, 1650, met de verspreiding van de bakkerijen buiten de hoofdstraten Melkmarkt en Diezerstraat (gravure in particuliere collectie)

Wijk Waterstraat (west)

- 1 Berent Hendricks backer '37, '39, '33,'28, Berent Hermensz backer 1628-'42, Hendrick Berents '69
- 2 Albert Frerix wed. '69, Frerix zelf: '43, '42, '41, '36, '33 [gaat Hendrick dubbel hieraan vooraf in '39, '40, '41?]
- 3 Jan Prst wed. '69, Laurens koeckebacker '43, '42
- 4 Albert Srevicken '40, Hendrick Dubbels in Laurens Coeckebacker '41, '40
- 5 Otten Backer '69
- 6 Caspar Backer '69
- 7 Hendrick Bernts, Hendrick Berents koecken-backer 1669
- 8 Berent Alberts backer 1669
- 9 Jacob Backer 1669, zijn wed. '70
- 10 Jan Gerrijtsz backer '43, '31, Gerrijt Jansen backer, 1641, '40, '39, '36, Egbert Jansen backer '37
- 11 Wolter backer '43, '42, '41, '40, [Herman Geerlichs backer 1639?]

Wijk Diezerstraat (oost)

- 1 Derck Jacobsz backer 1669
- 2 Asien Jans backer 1669, '65-'67, '47, '44, '39, '36
- 3 Hendrick Gerrijts wed. 1669
- 4 Hermen Werners backer, 1669
- 5 Jan Flerix 1669, Jan Florisz '65, '67
- 6 Frans Fransen 1669, '65, '67, '53
- 7 Jan Greve met oven 1669, Claes Arents backer '65, '67, Hendrick Jansen backer '53, Reiner Gerrijts backer 1639-'47, Gerryt Cleyn 1631-'34
- 8 Wolter backers weduwe 1669
- 9 Jan Egberts backer 1669
- 10 Goosen Jansen backer 1653, '53, '47, '36, '33, Egbert Willems '31 nu Gosen Jans (in de Sacramentssteeg)
- 11 Berent Hendrix backer 1669, '65, '67, Jan Roloffs '53
- 12 Lambert Hendrixen 1653 (tussen de twee Diezerpoorten)
- 13 Onbepaald 1653: Jan Hendrixen en Hans Hendrix Cock en pasteibakker

huurhuis is uniek in de zeventiende-eeuwse Zwolse belastingregisters; dit maakt de situering van het bedrijf en de identificatie van de bewoners aannemelijk. De dateringen in de historische bronnen zijn niet in strijd met de chronologie van de eerdergenoemde stadsgezichten met het bordje over het huurhuis, omdat deze alle na 1641 door Vrel zijn geschilderd.³² Op de toonbank van het hoekpand, afb. 13, lijken enkele rollen stof te liggen. Dat zou met het beroep van Wolter Willems te maken kunnen hebben.³³

De gescheiden eigendom onder één dak lijkt ten tijde van het Kadastraal Minuutplan uit circa 1830 nog aanwezig.³⁴ De oostzijde van de Broerenstraat telt vanaf de Broerenkerk dan nog steeds acht panden tot aan de hoek met de Nieuwstraat (afb. 4). Zoals eerder geconstateerd, vormden de bakkerij van Reijner Gerrijs en zijn huurhuis samen één dwarshuis met de nok evenwijdig aan de Broerenstraat, staande op de noord-oostelijke hoek van de Nieuwstraat. Anders dan de stadsplattegrond van Blaeu uit 1650 (afb. 16), laat een luchtfoto uit 1947 de toen nog ten dele aanwezige panden zien: een inmiddels jonger hoekpandje met mansardedak en ter plaatse van de bakkerij een oud dwarshuis met steil dak.³⁵ De opzet van dat huis correspondeert met de door Jacobus Vrel geschilderde straathoek van afb. 14.

NOGMAALS DE WATERSTRAAT

Er zijn nog twee vrijwel identieke schilderijen van Vrel bekend waarop links een stadsmuur te zien is met een rij simpele muurhuizen voorzien van afwisselend lage en hoge schoorstenen (afb. 17).³⁶ De huisjes zijn lager en armoediger dan die in de eerst getoonde schilderijen; het dak reikt grotendeels niet hoger dan de onderkant van de weergang. Het hier te bespreken schilderij uit 1658 (d) bevindt zich in Boston. De eerder getoonde stadsmuur langs de Waterstraat in Zwolle strekte zich over een lengte van circa 700 meter uit en bevatte diverse poorten en torens, waarvan er enkele bewaard zijn. In het verlengde van de hoge muur op het schilderij in Boston staat een gekanteelde vestingtoren zonder dak of spits, maar met smalle schietsleuven in de twee bovenste tranches. Het kan hier alleen maar om de eerder getoonde Wijndragerstoren gaan (afb. 7), die pas in de achttiende eeuw een pannendak kreeg.³⁷ Rechts op de achtergrond van het schilderij staat de helft van een tuitgevel, nog net zichtbaar tussen het boompje en het rechter hoekhuis. Deze tuitgevel komt treffend overeen met de hoek van de nog bestaande Librije van het Broerenklooster (afb. 18). De straathoek op de voorgrond rechts laat zich goed vergelijken met het huidige, even na 1500 versteende hoekpand Vispoortenplas 8-10, dat met de topgevel naar de Waterstraat staat. Voor dit straatbeeld moet Jacobus Vrel zijn standpunt nabij de hoek van de Vispoortenplas en de Waterstraat hebben ingenomen.³⁸ Hij lijkt de afstan-

den in de Waterstraat te hebben bekort, zoals hij dat op zijn andere stadsgezichten ook deed.³⁹

Na de hoge schoorsteen lijkt de overkapping van de weergang op te houden of onderbroken te worden, iets wat Vrel op andere schilderijen (afb. 2 en 5) ook deed. Het 'gat' maakt de verderaf gelegen Wijndragerstoren beter zichtbaar. De door Vrel geschilderde situaties illustreren het ten dele opheffen van de verdedigende functie van de middeleeuwse muur aan de noordzijde van de stad. Tussen 1606 en 1620 werd die overgenomen door het Noordereiland, een stadsuitleg met aarden wallen en bastions waarmee de Thorbeckegracht een binnenhaven werd.⁴⁰

FANTASIE OF HISTORISCHE BRON?

Door een beperkt aantal van Vrels stadsgezichten stap voor stap te analyseren en als het ware te decoderen met behulp van kaarten en andere historische hulpmiddelen is het gelukt het in deze werken door Vrel opgeroepen stadsbeeld voor een groot deel topografisch en architectonisch te ontsluiten. In de besproken schilderijen zijn bepaalde architectonische motieven en zelfs straatgedeelten herkenbaar die elk voor zich onmiskenbaar verwijzen naar middeleeuws Zwolle. Vrel heeft voor zijn stadsgezichten verschillende van zulke architectonische elementen bewerkt en gecombineerd tot nieuwe ruimtelijke composities of 'collages'. Die werkwijze was in de zeventiende eeuw overigens heel gewoon, zoals blijkt uit het grote aantal van dergelijke combinatiegezichten van bijvoorbeeld Jan van der Heijden. Men zou zelfs kunnen zeggen dat het topografisch nauwkeurige stadsgezicht als mini-genre is voortgekomen uit het veel oudere gebruik van het samengestelde of geheel gefantaseerde stadsgezicht dat vooral bedoeld was om als decor of achtergrond een stedelijke omgeving te suggereren. De combinatiegezichten vormen daarbij een soort tussencategorie: ze zijn wel herkenbaar maar niet exact te lokaliseren. Ook de besproken stadsgezichten van Vrel waren kennelijk niet bedoeld als een topografische registratie, maar voor zijn tijd- en stadsgenoten wel als 'typisch Zwols' herkenbaar. De beschouwer die bekend was met deze buurt werd in dit soort composities als het ware op het verkeerde been gezet. Het is dan ook goed denkbaar dat ze min of meer opzettelijk zo bedacht waren, als een soort beelddraadsel of *conversation piece*.

Wat is nu het belang van deze schilderijen voor de geschiedenis van architectuur en stedenbouw en voor de stadsgeschiedenis in wat bredere zin? Vooral als we de besproken schilderijen combineren met de andere, hier niet besproken maar wel onmiskenbaar aan dezelfde buurt te relateren voorstellingen, blijkt het grote belang. Allereerst bevatten ze met elkaar een groot aantal volstrekt geloofwaardige details, die informatie geven over historische architectuur en straatinrich-



17. Jacobus Vrel, *Straatgezicht*, niet gedateerd (particuliere verzameling, Boston)



ting in Zwolle en wellicht ook in soortgelijke andere oude steden. Daarnaast zijn Vrels Zwolse stadsgezichten als visuele documentatie van één bepaald stadsdeel in de zeventiende eeuw volstrekt uniek te noemen voor de hele Republiek. Daarbij is het van belang in het oog te houden dat hij niet de meest representatieve plekken opzocht, zoals zijn (iets latere) tijdgenoten meestal deden. Integendeel, vrijwel alle enigszins herkenbare elementen zijn terug te voeren niet tot het centrum, maar tot een oud en onaanzienlijk deel van de noordelijke stad. Het lijkt geen twijfel dat schilder Jacobus Vrel een bijzondere band heeft gehad met dit stadsdeel, misschien wel met het Kinderhuis, het latere Weeshuis aan de Broerenstraat, waar zijn vroegste afbeeldingen met een bakkerij thans gesitueerd worden.

Een opvallende eigenaardigheid van Vrels stadsgezichten is dat hij het mathematisch perspectief, dat inmiddels standaard was geworden, in elk geval voor de weergave van architectonische ruimten, onvolgende beheerst. Hij geeft de stedelijke ruimte weer op een voor-moderne, middeleeuwse, min of meer intuïtieve manier, in toneelachtige maar tegelijk opvallend smalle ruimtelijke composities. Hij wil blijkbaar op het kleine beschikbare formaat van zijn paneeltjes zoveel mogelijk laten zien en daarom laat hij de architectuur als het ware krimpen, waardoor zijn stadsgezichten letterlijk iets benauwds krijgen. Maar als wij als kijker afstand nemen van die academische eis van het mathematisch perspectief en op onze beurt intuïtief zijn toneeltjes tot ons nemen, dan opent

zich een levensecht beeld van enkele speciale hoekjes in het oude Zwolle. Wat dan opvalt is de grote afwisseling in typen vensters, geveltoppen, stoepen, luifels enzovoorts, waarvan Vrel zo veel mogelijk en steeds weer nieuwe varianten laat zien. Zijn composities worden verder opgesierd door uithangtekens, uitstallkasten en opschriften en bevolkt door een grote verscheidenheid aan stadsbewoners in allerlei kleding en houdingen. In die straattaferelen heeft de maker blijkbaar als het ware picturaal willen samenballen wat kenmerkend was voor zijn directe omgeving. Juist het volstrekt niet-academische, niet-cerebrale van zijn voorstellingen maakt ze extra interessant als tijdsdocument.

Een interessant gegeven in dit verband is dat Vrel in totaal achtmaal een bakkerij schilderde, en dat vier van die schilderijen op de eerste verdieping steeds dezelfde man tonen met een rode muts en duidelijke gelaatstreken die uit het venster kijkt. Dankzij historisch onderzoek weten we nu dat het vrijwel zeker de bakkerij betreft van Reijner Gerrijts. Hierdoor kijken we als hedendaagse toeschouwer als het ware mee met de bakker in zijn belangstelling voor het straatbeeld en het straatleven van zijn eigen buurt. Zo worden Vrels bescheiden schilderijtjes behalve bouwkunst-historische documenten ook zeldzame en kostbare getuigen van het dagelijks leven in het midden van de zeventiende eeuw in een middeleeuws buurtje van een IJsselstad. Als historisch document wint dit ensemble nog aan belang als we bedenken dat iets dergelijks in deze omvang elders in de Republiek volkomen ontbreekt.⁴¹

NOTEN

- 1 Dit artikel gaat voor een deel terug op B. Bakker en D.J. de Vries, 'Jacobus Vrel in Zwolle', in: B. Ebert, C. Tainturier en Q. Buvelot (red.), *Jacobus Vrel. Searching for Clues to an Enigmatic Artist*, München/Parijs/Den Haag 2021, 75-89 (tent.cat., ook edities in het Duits en het Frans). In dat artikel werd aangetoond dat ten minste drie door Vrel geschilderde composities gedeelten weergeven van de stad Zwolle.
- 2 Zie *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Instituut voor de Nederlandse Taal, ivdnt.org, s.v. 'stad'.
- 3 Zie bijv. B. Gerlagh (red.), *Kijk Amsterdam 1700-1800. De mooiste stadsgezichten*, Amsterdam/Bussum 2017. Als zelfstandige term komt het woord 'stadgezig' vrijwel zeker pas voor in 1800, in de veilingcatalogus van verzamelaar Cornelis Ploos van Amstel; zie B. Bakker, 'Cornelis Ploos van

Amstel en het stadsgezicht als kunst',

- in: Gerlagh 2017, 20-33, i.h.b. 25.
- 4 Zie B. Bakker, "'Conterfeitsels' en 'perspectiven'. Het stadsgezicht in de Hollandse schilderkunst van de zeventiende eeuw', in: A. van Suchtelen en A.K. Wheelock (red.), *Hollandse stadsgezichten uit de Gouden Eeuw*, Den Haag/Washington 2008, 34-35. Voor zover het Zwolle betreft, zijn de belangrijkste picturale bronnen enkele werken van Johannes Gerritsz van Cuylenburgh, Gerard Terborch en Abraham Beerstraten.
- 5 De kunsthistoricus die er grotendeels in slaagde Vrels oeuvre te scheiden van dat van Johannes Vermeer en diens omgeving was Cornelis Hofstede de Groot. Zie C. Tainturier, 'In Search of Jacobus Vrel. The Reception of the Artist and his Work from the Seventeenth Century to the Present Day', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021

(noot 1), 23-39, i.h.b. 30-31.

- 6 Zie P. Klein, 'The Dendrochronological Analysis of Panel Paintings by Jacobus Vrel', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), 128-133.
- 7 Met dank aan Quentin Buvelot (schriftelijke mededeling d.d. 14 maart 2025).
- 8 Zie P. Bakker, 'Who was Jacobus Vrel?', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), 41-47.
- 9 Zie voor een overzicht B. Ebert, C. Tainturier en Q. Buvelot, 'The Mystery of Vrel', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), 13-23.
- 10 Jans herkende de Zwolse stadsmuur op het schilderij in Hamburg (afb. 2). Zie E. Jans, *Burgerhuizen tussen IJssel en Eems*, Zutphen 1989, 64 en 66.
- 11 Zie noot 1.
- 12 F.J.P.M. Kwaad, *De oorsprong van de trapgevel*, kwaad.net/Trapgevels. html E.H. E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen. Ver-*

klarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie, Leiden 1997, 184-185. Onderscheidbaar is de middeleeuwse afdekking van de trappen met ezelsruggen en de jongere variant met platen natuursteen. Onder invloed van het internationale classicisme en de lokale wet- en regelgeving zijn sinds de late zeventiende eeuw in heel Nederland topgevels, pothuizen en luifels steeds meer verdwenen of vervangen.

- 13 Voor Den Bosch, zie A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom*, Zwolle/Zeist 2006, 33 en 53.
- 14 In Zwolle werden deze in de late middeleeuwen 'keselingen' genoemd, in Utrecht 'keselsteens', respectievelijk afkomstig uit Zuidwest-Friesland en Zeist/Het Gooi, zie D.J. de Vries, *De handel en wandel van bouwmaterialen in de late middeleeuwen* (doctoraalscriptie), Utrecht 1984, 34. Op diverse zeventiende-eeuwse stadsgezichten van Zwolle is dit type bestrating, veldkeien in combinatie met een rechthoekig patroon van grotere veldkeien te zien, bijvoorbeeld op de Grote Markt op de voorgrond van de torenbrand van Jan Grasdorp in 1669. Het laatste intacte plaveisel van veldkeien lag in de twintigste eeuw nog ten westen van de Broerenkerk in Zwolle, maar is recent geruimd.
- 15 Zie I. Damen, *Van leegte naar moderne stadsstraat. Ontwikkelingen in de Haarlemse straatinrichting 1850-1930* (masterscriptie), Amsterdam 2019, 10-17.
- 16 Zie H. Janse, *Vensters*, Nijmegen 1971, 14-15. De bovenkant van de panelen wordt bij Vrel – en bij bewaard gebleven oud glas – meestal afgesloten door boogjes of driehoeken; midden in het paneel kan een decoratief medaillon opgenomen zijn.
- 17 Bijvoorbeeld te zien op het schilderij van de Blijmarkt te Zwolle van J.G. (van) Cuylenburg uit ca. 1658 in de collectie van Museum ANNO. De bestrating bestaat daar eveneens uit veldkeien, maar dan zonder de voornoemde rechte banen die te zien zijn bij Vrel.
- 18 Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), cat.nr. 21-34. Diverse stadsgezichten van Vrel laten in twee varianten vensterluiken zien met een diagonale, uitwendige beschildering in wit en donker: boven en onder wit op cat.nrs. 7, 12, 13, 18; boven en onder donker: 2, 4, 9, 15, 16, 17. In Zwolle komen tegenwoordig variaties in wit en (licht)blauw voor, maar vooralsnog is niet bekend of die toepassing al in de zeventiende eeuw bestond.
- 19 Met dank aan Bernd Adam en Torsten Albrecht, schriftelijke mededeling van T. Albrecht aan Boudewijn Bakker, 14 april 2020.
- 20 Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), resp. cat.nrs. 11 en 10.
- 21 J. Wagner en H. Stege, 'The Examination of Selected Panels by Jacobus Vrel using Imaging Methods', in: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), 136-148, 140 waar te zien is dat de schoorsteen een overschildering is van het ooeivaarsnest. Dit is reden om te vermoeden dat deze versie voorafgaat aan die in Hamburg.
- 22 De traptoren bevindt zich hier aan de westkant; bij de eveneens bewaarde/gerestaureerde Pelsertoren met gekanteeld platform aan de oostzijde. Beide torens zijn aan de stadzijde vlak i.t.t. de Zwanentoren die een knik had wegens de bocht in de straat. De ingang van de traptoren zat ten westen naast die knik.
- 23 Zie H. Janse en Th. van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de Lage Landen*, Zaltbommel 1974, 18-19.
- 24 Dit gebeurde onder leiding van architect Th.G. Verlaan op basis van een teruggevonden originele stijl die verderop in de Waterstraat 27-29 aangetroffen is.
- 25 De Vries en Bakker 2022 (noot 1), 80.
- 26 Volgens het dendrochronologisch dateringsonderzoek verschillen de oudste en jongste schilderspanelen met een bakkerij namelijk twintig jaar. Zie Klein 2021 (noot 6), 131-132. Cat.nr. 1 uit 1633(d) toont links de sterk verkorte bakkerij, niet nabij een hoek maar in de rij met een enkel kruisvenster op de verdieping plus een extra verdieping en tuit als top. De jongste bakkerij is die van cat.nr. 11 uit 1653 (d), afb. 2.
- 27 De Waterstraat is de huidige Melkmarkt, die samen met de Grote Markt aan de Grote Aa lag en respectievelijk in de negentiende eeuw en in de late middeleeuwen overkluisd werd.
- 28 In 1653 blijkt de bakkerij nog steeds drie vuursteden te bezitten, maar is het huis overgegaan naar bakker Hendrick Jansen. Het aansluitende pand met één schoorsteen staat dan op naam van Jan Lamberts, maar wordt niet meer als huurhuis vermeld en is kennelijk vóór dat jaar al verkocht. Zie CO, resp. 0700-9268, 0700-9276 en 0700-9288.
- 29 CO Zwolle, 0700-9267.
- 30 De Generale Index van de Collectie Overijssel meldt dat Truijchin of Truiken Jans, de vrouw van Wolter Willems, maart 1641 belijdenis deed. Samen kregen zij kinderen: Willem (gedoopt 2 juli 1639), Gerrit (18 januari 1642) en Jenneken (12 augustus 1645). Wolter Willems zijn weduwe Truichie Jans, wonende in de Bruerenstraat, gaat 14 februari 1657 in ondertrouw met Jan Dercksen Rieters en trouwt 4 maart 1657 met hem. Jan Dercksen Rieters woonde toen in de Wolweverstraat.
- 31 CO Zwolle, 0700-9266.
- 32 Klein 2021 (noot 6), in 1644, 1646 en 1653.
- 33 Waarvan helaas geen vermelding aangetroffen. Zijn weduwe hertrouwde in 1657 met Jan Dercksen Rieters, zie noot 30, woonachtig in een straat waar veel wevers woonden.
- 34 De voormalige bakkerij bevond zich toen ter plaatse van nummer 752 en het kleinere (voormalige) huurhuis op de hoek heeft nummer 755.
- 35 Het mansardedak is een gebruikelijke vorm van rond 1900. Zie A. Pfeifer e.a., *Op de kop gekiekt. Zwolle in luchtfoto's*, Zwolle 1976, 15.
- 36 Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), resp. cat.nrs. 12 en 13.
- 37 Op het schilderij is het traptorentje niet te zien, dat – net als bij de Zwanentoren – aan de westkant op de toren stond, dus niet zoals Blaeu suggereert aan de oostkant.
- 38 In de catalogus zijn dat de nrs. 12 uit circa 1658 en 13 uit 1672, beide dendrochronologisch gedateerd. De datering 1672 voor nr. 13 is opmerkelijk laat, aangezien de andere panelen niet jonger zijn dan circa 1660; dit paneel kan op z'n vroegst uit 1662 dateren. Zie Klein 2021 (noot 6), 133. De (ruime) marge heeft met het aantal te schatten ontbrekende spinthoutringen te maken.
- 39 Het pand rechts op het schilderij staat niet op de hoek van de (dichter bij de Librije gelegen) Vosjessteeg, want dat lag met de nok evenwijdig aan de Waterstraat in plaats van haaks daarop. In het hoekpand aan de Vispoorttenplas was een vijftiende-eeuws houtskelet verwerkt waarvan de (bewaard gebleven) moerbalken haaks op de lange gevel aan de Vispoorttenplas staan.
- 40 W. Bloemink en A. Hemmes, 'Ontstaan en geschiedenis van het Noordereiland en de Thorbeckegracht', in: D.J. de Vries en H. Kranenburg (red.), *Onzichtbaar Zwolle. Archeologie en bouw-historie van de stad*, Zwolle 2015, 170-195.
- 41 Zie voor vergelijkbare maar merendeels opzichzelfstaande schilderijen uit de periode voor 1660: Ebert, Tainturier en Buvelot 2021 (noot 1), *Jacobus Vrel*, 52-56 (afb. 1-6 en 8-9), en Bakker 2008 (noot 4), afb. 27-30, 37, 43-44 en de cat.nrs. 26, 28-30, 33-34, 39, 42-43, 51-52.

EM. PROF. DR. DIRKJ. DE VRIES werkte als bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort en bij de Universiteit Leiden als bijzonder hoogleraar Bouwhistorie & Erfgoed. Behalve over Jacobus Vrel schreef hij artikelen over stadsgezichten van Cornelis Springer, Gerard Terborch, Jan Steen, Jan van der Heijden en Johannes Vermeer. Zijn laatste boek is getiteld *Gezichten op gevels van huizen 1400-1700* (Wbooks 2022), een multidisciplinaire studie waarin bouwhistorie, sculptuur, funerair erfgoed, schilderkunst en geschiedenis samen komen.

DR. BOUDEWIJN BAKKER studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis en is gepensioneerd hoofdconservator van het Stadsarchief Amsterdam. Hij schrijft voornamelijk over theorie en praktijk van het landschap en het stadsgezicht in de oudere Nederlandse schilderkunst. Hij publiceerde o.a. *Het landschap van Rembrandt. Wandelingen in en om Amsterdam* (met Erik Schmitz e.a.), tent.cat. Amsterdam/Parijs 1998; *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw* (met Erik Schmitz e.a.), tent.cat. Amsterdam 2007; 'Conterfeitsels en perspectieven. Het stadsgezicht in de Hollandse schilderkunst van de zeventiende eeuw', in Ariane van Suchtelen (red.), *Hollandse stadsgezichten uit de Gouden Eeuw*, tent.cat. Den Haag/Washington 2008.

ZWOLLE TOWNSCAPES BY JACOBUS VREL

CIRCA 1640-1660

DIRK J. DE VRIES AND BOUDEWIJN BAKKER

Jacobus Vrel is known as the painter of over twenty townscapes from the period 1640-1660, which is to say shortly before the active period of such specialists of the genre as Jan van der Heijden, Gerrit Berckheyde and Jan Abrahamsz Beerstraten. However, nothing is known about Vrel himself, and until recently it had proved impossible to pinpoint the location of his townscapes. Now a step-by-step analysis of a limited number of pictures using building history indicators, maps and other historical tools, has made it possible to decipher many of the topographical and architectural elements of the townscape depicted by Vrel. They point to the northern part of the centre of Zwolle.

Although Vrel had scant mastery of mathematical perspective, his townscapes were convincing spatial compositions and while not intended as a topographical records, they clearly referred to a specific neighbourhood. The completely non-academic and non-idealized nature of his depictions also makes them

interesting as authentic visual documents of street life in the medieval part of an East Netherlands town in the mid-seventeenth century.

Four townscapes can be placed near the town wall along Waterstraat, and two others on the corner of the Broeren- and Nieuwstraat. An interesting detail in this respect is that Vrel painted the same bakery eight times, and that four of those paintings show the same man, wearing a red cap and white shirt, looking out of the first-floor window. Three bakeries have an awning with a sign reading 'this house is for rent'. Historical research has revealed that the bakery belonged to a certain Reijner Gerrijts, who also owned a rental property located next door on the street corner beneath a continuous tiled roof. According to hearth tax records, that property stood vacant in 1641. This unique piece of information led to the precise location of the bakery and to the names of the baker and the tenant.



ARJAN DEN BOER

THEODOR SANDERS 1847-1927 DE VERGETEN COMPAGNON VAN BERLAGE

Zwolle (W Books), 2024, 496 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789462586604, € 39,95

Het in 2024 verschenen boek *Theodor Sanders 1847-1927. De vergeten compagnon van Berlage* onderscheidt zich door de verrassende onderwerpskeuze. De veelzijdige Sanders – hij was onder andere actief als architect, civiel ingenieur en ondernemer – is namelijk de afgelopen honderd jaar in de vergetelheid geraakt, ook in kringen van architectuurhistorici. Dat verklaart de ondertitel, zonder twijfel bedoeld om de nieuwsgierigheid van de lezer te prikkelen. Berlage is immers tot op de dag van vandaag voor velen een begrip. De ondertitel dekt de lading overigens maar ten dele; het boek gaat over beduidend meer dan de samenwerking met Berlage.

Auteur Arjan den Boer belicht in ieder van de vijftien hoofdstukken één of meer aan elkaar gerelateerde projecten of activiteiten van Sanders. Extra aandacht gaat daarbij uit naar zijn netwerk, zowel zakelijk als privé. Daarbij houdt Den Boer zoveel mogelijk een chronologische volgorde aan. Deze opzet pakt goed uit, mede omdat de hoofdpersoon zich met zoveel uiteenlopende zaken bezighield; zijn arbeidsveld strekte zich uit van het ontwerpen van een panoramagebouw in Kopenhagen tot het toezicht op de aanleg van een spoorlijn rond de Etna op Sicilië. Het voordeel van Sanders' veelzijdigheid is dat er weinig overlap zit tussen de hoofdstukken, zodat hinderlijke herhalingen ontbreken. Wat de leesbaarheid van het boek verder ten goede komt, is de levendige en toegankelijke schrijfstijl van de auteur.

Hoewel Den Boer weinig loslaat over de ontstaansgeschiedenis van de publicatie, krijg ik de indruk dat die het resultaat is van een eigen onderzoeksproject, buiten een universiteit, een (erfgoed)vereniging of een overheidsinstantie om. Dit is helemaal in de geest van

de hoofdpersoon van het boek, kampioen van het particulier initiatief. Een beletsel voor de biograaf was dat er geen persoonlijk archief van Sanders is overgeleverd. Den Boer moest informatie uit verschillende bronnen bijeenprokkelen, wat vaak onverwachte resultaten opleverde. Voor het onderzoek reisde hij in de voetsporen van Sanders, die – het kwam al ter sprake – ook buiten de landsgrenzen actief was. De auteur maakt de lezer deelgenoot van het plezier dat hij aan het onderzoek moet hebben beleefd.

Sanders kreeg van 1867 tot 1873 een opleiding aan de Polytechnische School in Delft, de voorloper van de Technische Universiteit. Direct na het behalen van zijn diploma ging hij gedurende een aantal maanden naar Wenen voor een vervolgstudie aan de Technische Hochschule. Sanders was een dubbeltalent; hij was zowel afgestudeerd als bouwkundig als civiel ingenieur. Op beide vakgebieden maakte hij zich in zijn verdere carrière verdienstelijk. Hiernaar gaat in het boek – en terecht – de meeste aandacht uit.

De bouw van een villapark in Apeldoorn (1875-1878) vormde de start van Sanders' architectenloopbaan. Hij ontwierp niet alleen een aantal villa's, maar was een van de investeerders van het project. Het gegeven dat hij (mede-)initiatiefnemer of aandeelhouder was van veel van de door hem ontworpen bouwprojecten vormt een terugkerend patroon in zijn verdere loopbaan. Het ondernemerschap ging voor hem veel verder dan het draaiend houden van een eigen architectenbureau.

Als ondernemer en initiator verzekerde hij zichzelf van een aantal belangrijke opdrachten. Na een paar jaar nam hij H.P. Berlage in dienst als bouwkundig tekenaar. Sanders was dermate tevreden over zijn

assistent, dat hij hem al snel tot compagnon promoveerde. De samenwerking duurde tot 1889, toen hun wegen zich scheidden, overigens in goede harmonie. Nadien nam de carrière van Berlage een hoge vlucht. Deze ontwikkeling heeft geleid tot een vertekend beeld van de verhoudingen binnen het bureau. Zo worden in de vakliteratuur bepaalde gemeenschappelijke ontwerpen ten onrechte alleen aan Berlage toegeschreven. Een van de redenen is dat hij een betere tekenaar was dan zijn compagnon – hij maakte (en signeerde) de presentatietekeningen en dat was voor een aantal architectuurhistorici reden het ontwerp op zijn naam te schrijven. Den Boer corrigeert dit beeld.

Bijzonder is dat Sanders zich enkele jaren na de ontbinding van het bureau toch weer waagde aan het maken van architectonische ontwerpen. Het ging (afgezien van wat bescheiden spoorweggebouwen) om villa's voor eigen bewoning in Amsterdam (1899-1900) en Amersfoort (1905-1906). Deze gebouwen, waarvan de villa nabij het Vondelpark bewaard is gebleven, onderstrepen dat Sanders beslist geen onverdienstelijk architect was.

Het bureau Sanders en Berlage had een voorkeur voor de Italiaanse renaissance en de Nederlandse architectuur uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw, destijds aangeduid als Hollandse renaissance. Deze stilistische voorliefde en vooral die voor de Italiaanse kunstuitingen wordt in de vakliteratuur doorgaans op conto van Berlage geschreven. Zo benadrukt Max van Rooy in zijn boek uit 2022 over de vormende jaren van Berlage hoe bepalend zijn studietijd (van 1875 tot 1878) aan het Polytechnikum in Zürich is geweest. In het architectuuronderwijs aan deze opleiding, kort na het midden van de eeuw opgezet door Gottfried Semper, werd de Italiaanse renaissance intensief bestudeerd en nagevolgd. Van Rooy en andere architectuurhistorici gaan eraan voorbij dat Sanders ook een goede architectenopleiding had genoten, in Delft en Wenen. Sterker nog: het curriculum van beide opleidingen had duidelijke overeenkomsten met dat van Zürich. Den Boer geeft terecht aan dat Sanders zich, al voordat hij de samenwerking met zijn jongere collega aanging, bediende van de vormtaal van de Italiaanse renaissance.

Toch gaat hij niet dieper op het thema in. Voor een aanzienlijke groep bouwkundigen en kunstcritici gold de renaissance als uitgangspunt voor de eigentijdse architectuur, mede vanuit politiek-ideologisch en nationalistisch oogpunt. Zo blijft de betekenis van de uit Beieren afkomstige Eugen Gugel, hoogleraar in Delft en leermeester van Sanders, onderbelicht. Gugel en diens meest gezaghebbende leerling Constantijn Muysken pasten niet alleen de vormtaal van de Italiaanse en Hollandse renaissance toe, maar streefden naar een eigentijdse synthese tussen beide. Dit lijkt me wezenlijk voor een beter begrip van de ontwerpen

van Sanders en Berlage, zoals hun inzending op de prijsvraag in 1885 voor een nieuw beursgebouw in Amsterdam, waarin beide bouwstijlen worden gecombineerd. Sanders was goed op de hoogte van de opvattingen van Gugel en Muysken. Alle drie waren ze bestuurslid van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en medeverantwoordelijk voor de heropleving van deze vereniging in de jaren 1880. Ook het belang van Isaac Gosschalk, die Berlage voorging als leerling aan de Polytechnische School in Zürich en een van de eerste pleitbezorgers was van de renaissance in Nederland, blijft onvermeld.

Een belangrijke reden om het architectenbureau te ontbinden, was de lichtende toekomst die Sanders zag voor lokaalspoorwegen en tramlijnen. De dadendrang op dit gebied vormt een tweede zwaartepunt in Sanders' loopbaan en in het boek. Voor Den Boer is dit een vertrouwd terrein; hij heeft zich veel met het onderwerp beziggehouden.

Sanders richtte verschillende trambedrijven op en ontpopte zich als vooruitstrevend en sociaal bewogen ondernemer. De auteur doet een weldoordachte greep uit diens vele initiatieven op dit gebied. Dat hij de verleiding heeft weerstaan om naar volledigheid te streven, is de leesbaarheid van het boek zeer ten goede gekomen. Sanders' focus lag op Amsterdam en omgeving. Hij maakte vanaf 1880 plannen voor uitgaande tramlijnen naar plaatsen in de regio in combinatie met een ringlijn aan de stadsrand om de beginpunten van de regionale lijnen met elkaar te verbinden. De gemeente Amsterdam belette Sanders echter de ringlijn aan te leggen, omdat ze vasthield aan de concessie aan de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM). Hiermee stond het stadsbestuur vernieuwingen op het spoor in de weg. De AOM maakte gebruik van paardentrams, terwijl Sanders een uitgesproken voorstander was van stoomkracht en later van elektrische bovenleidingen. Wel wist Sanders spoorverbindingen met plaatsen in de regio te realiseren. Hij leverde hiermee een bijdrage aan het dichte netwerk van lokaalspoorwegen in Nederland rond de eeuwwisseling. Den Boer gaat in dit verband dieper in op de Haarlemmermeer-spoorlijnen en de Noord-Hollandsche Tram, die zorgde voor een verbinding met Edam. Later werd de lijn doorgetrokken naar Purmerend en Alkmaar. De betere ontsluiting van dit deel van Holland gaf, als interessante bijkomstigheid, een impuls aan het toerisme naar Marken en Volendam.

Een kritiekpunt op het boek is dat het – op zich lovenswaardige – streven een breed publiek te bereiken te ver is doorgevoerd. Op meerdere plaatsen worden fictieve ontmoetingen en gesprekken beschreven. Zo doet Den Boer verslag van een niet door feiten ondersteund bezoek van Sanders aan een van zijn Weense docenten thuis. Hij gaat nog verder door minutieus een tekening te beschrijven die naar aanleiding van

het bezoek zou zijn gemaakt. Deze tekening bestaat echter helemaal niet. Dergelijke passages passen naar mijn mening niet in een wetenschappelijke biografie.

Bijzonder en prijzenswaardig is de ruime aandacht voor Cateau Huidekoper, de echtgenote van Sanders. In dit opzicht onderscheidt het boek zich van traditionele architectenmonografieën, waarin geen of nauwelijks plaats wordt ingeruimd voor 'de vrouw van'. Cateau was een sterke persoonlijkheid, die zich inzette voor de vrouwenbeweging, dierenwelzijn, weeskinderen en de arbeidende klasse. Theodor en Cateau steunden elkaar door dik en dun. Maatschappelijke betrokkenheid kenmerkt ook de progressief-liberale Sanders.

Op latere leeftijd ging hij in de Amersfoortse politiek en bracht het tot wethouder. Een succes werd het niet.

Sanders' overlijden in 1927 ging vrijwel ongemerkt voorbij. De uitvaart van Berlage zeven jaar later, waarmee Den Boer zijn boek afsluit, was daarentegen een nationale gebeurtenis die veel publiciteit kreeg. Het contrast tussen de vroegere compagnons kon niet groter zijn. Aan Theodor Sanders herinnert geen straatnaam, standbeeld of plaquette, zo merkt de auteur in de inleiding op. De alleskunner heeft nu gelukkig wel een passend eerbetoon in de vorm van dit fraai uitgegeven boek.

COERT PETER KRABBE



JEROEN CORNILLY

HET VERLANGEN NAAR ZEE **TWEEHONDERD JAAR VAKANTIE AAN ZEE EN** **BOUWEN AAN DE KUST**

Gent (Uitgeverij Tijdsbeeld) 2024, 416 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789490880477,
€ 64,90

Architectuurhistorische publicaties over toerisme zijn schaars. Terwijl reizen en toerisme al minstens een halve eeuw onderwerp van onderzoek zijn binnen sociale wetenschappen, zijn architectuurhistorici daar pas zo'n dertig jaar geleden mee begonnen. Het bestuderen van kustplaatsen is hierop een uitzondering, omdat de relatie hier evident is: het gaat immers om plaatsen die – veelal vanuit een al bestaande vissersplaats – specifiek voor toerisme zijn ontwikkeld.

Zo zijn in de afgelopen decennia binnen de architectuurhistorische discipline tal van studies gedaan naar de bouwgeschiedenis van kustplaatsen en daarbij horende kustarchitectuur. De Vlaamse auteur Jeroen Cornilly heeft daar met *Het verlangen naar zee* in grote mate aan bijgedragen. Cornilly promoveerde in 2013 op de rol van de provinciaal architect in negentiende-eeuws West-Vlaanderen, werkte lang als adviseur erfgoed en publiceerde veelvuldig over Belgisch kusttoerisme. Deze kennis heeft hij nu verwerkt in een monumentaal en buitengewoon rijk geïllustreerd boek waarin maar liefst alle negentien Belgische kust-

plaatsen de revue passeren. De fraai verzorgde publicatie, waarin noten ontbreken, biedt een prettig leesbaar overzicht dat is bedoeld voor een breed publiek, maar ook van waarde is voor architectuurhistorici en monumentenzorgers.

Het boek heeft een duidelijke opzet in drie delen. Deel I schetst de ruimtelijke ontwikkeling van de Belgische kuststrook aan de hand van opeenvolgende golven van het massatoerisme, waarin steeds weer nieuwe plaatsen tot ontwikkeling komen en oude een vernieuwing ondergaan. Deel II behandelt diezelfde geschiedenis aan de hand van bouw- en inrichtingsplannen. Deel III is een korte epiloog met als titel 'Slopen of beschermen?', maar heeft feitelijk de hedendaagse lelijkheid als thema.

In het eerste deel komen we te weten dat het kusttoerisme al aan het eind van de achttiende eeuw startte in Oostende, destijds een belangrijke havenstad voor de Engelsen. Niet toevallig waren het dan ook de Engelsen die hier de eerste initiatieven runden, zoals hotels, verplaatsbare badkarren (*bathing machines*) en

een café. Het Britse Brighton diende als voorbeeld. Blankenberge was in die tijd de enige andere kustplaats, de rest van de kust was het terrein van vissers en zo nu en dan naaktzwemmers; met de ontwikkeling kwamen pas de badregels.

Het echte bouwen startte rond 1850, al was het ondernemingsklimaat in vestingstad Oostende nog onzeker, omdat de grond in concessie werd uitgegeven door het ministerie van Oorlog, en bij dreiging elk moment moest kunnen worden leeggeruimd. Gebouwen dienden daarom hoofdzakelijk in hout te worden opgetrokken. Na verloop van tijd durfden ondernemers het avontuur meer en meer aan en werd kusttoerisme *big business*. Het zuidelijk deel van de kust ontwikkelde zich later en, tot aan de Eerste Wereldoorlog, trager door het achterblijvende tramnetwerk – met Nieuwpoort als uitzondering. Tegen het einde van de negentiende eeuw overtrof evenwel ook in dit deel van de kust het aantal badgasten ruimschoots het inwonertal van de kleine plaatsjes.

De aanleg van goed openbaar vervoer bleek de sleutel voor kustontwikkeling. 'De tram maakte de kust', aldus Cornilly. Terwijl in de rest van het land de aanleg van tramwegen nog op gang moest komen, was in 1886 al 70 procent van de kuststreek met de tram ontsloten. Het was het werk van gemeenten, nationale overheid en ondernemers, nog eens sterk aangemoedigd door koning Leopold II. De invloed van deze 'koning-bouwhaar' was in deze jaren enorm: hij zag de hele Belgische kust het liefst in één grote badplaats veranderen en had in de ontwikkeling van Oostende – waar het koninklijk vakantiehuis stond – zelfs een beslissende stem op het gebied van stedenbouw en landschappelijke inrichting.

Een andere motor achter de bloei van een badplaats was het kursaal (ofwel 'kurhaus'); een amusements-verzamelgebouw met daarin onder andere een balzaal en speelkamer of casino. Elke zichzelf respecterende badplaats had er een, die al snel niet meer voldeed en weer werd vervangen door een exemplaar met een uitstraling die de vorige moest overtreffen. De ontwerpen voor de opeenvolgende kursaals in verschillende badplaatsen tot aan de Eerste Wereldoorlog vliegen je om de oren. Dat is het nadeel van de veelheid aan behandelde badplaatsen: je gaat ze door elkaar halen. Het kursaal was niet alleen het verdienmodel van elke plaats, maar ook een prestigeproject dat door vooraanstaande architecten werd ontworpen en waar stad en staat zich mee bemoeiden. Nu eens door grond kosteloos beschikbaar te stellen (de staat), dan weer door financiële bijdragen uit de stadskas of doordat de lokale overheid de exploitatie voor zijn rekening nam.

Hoewel het toerisme in die rijke jaren van de belle époque allesbehalve democratisch was, is het moeilijk om niet weemoedig te worden bij het zien van de vele fraaie afbeeldingen van neoclassicistisch vormge-

geven *grands hôtels*, badpaviljoens met weelderige ontvangsthallen en monumentale luie trappartijen, Arabisch-Venetiaans geïnspireerde balzalen met mozaïeken, rank vormgegeven terrassen met uitzicht op zee. De beelden zijn soms zo haarscherp dat het lijkt alsof het allemaal nog maar kortgeleden bestond, of er nog had kunnen zijn. Ook de zwart-witfoto's uit de jaren twintig en dertig, met daarop modernistisch vormgegeven villa's, badinrichtingen met terrassen voor zonnebaders en stranden met de nieuwste badmode, zijn een lust voor het oog.

De verhalende stijl van Cornilly en de vele illustraties maken het lezen en doorbladeren tot een prettige ervaring, maar hebben voor de grondiger geïnteresseerde lezer wel een belangrijk nadeel: van geen enkele plaats wordt een volledig beeld gegeven, en net als je je afvraagt: staat het er nog, hoe ging het verder?, komt alweer een andere plaats of een nieuw thema aan bod. Wat niet helpt, is dat alle negentien plaatsen lukraak door elkaar worden besproken, al naargelang het thema. Dat is ergens wel begrijpelijk voor een boek dat zich richt op een breed publiek, en dat vooral de kwaliteit die er ooit was voor het voetlicht brengt, maar werkt ook verwarrend. In het begin van de ontwikkeling, met een nog goeddeels lege kust, is een chronologische opzet nog vol te houden, maar naarmate we verder lezen en de badplaatsen als paddenstoelen uit de grond schieten, met alle bijbehorende plannen voor kursaals en badinrichtingen, eenvoudigweg niet meer bij te benen. De ambitie is te prijzen, maar maakte dat ik de plaatsen en plannen soms moeilijk kon blijven onderscheiden.

Toerisme heeft de kust vormgegeven, niet eenmaal maar steeds opnieuw, zo laat Cornilly overtuigend zien. Sterker nog, nergens anders lijkt het bouw-sloopbouwproces zo snel te zijn verlopen, wat volgens de auteur veel te maken heeft met de lengte van de kustlijn. Die is met 67 km zeer kort, wat als resultaat had dat de opeenvolgende uitingen van massatoerisme óver elkaar werden gebouwd en niet, zoals bijvoorbeeld in Frankrijk, náást elkaar. Wat er kwam ging meestal ten koste van iets wat er stond.

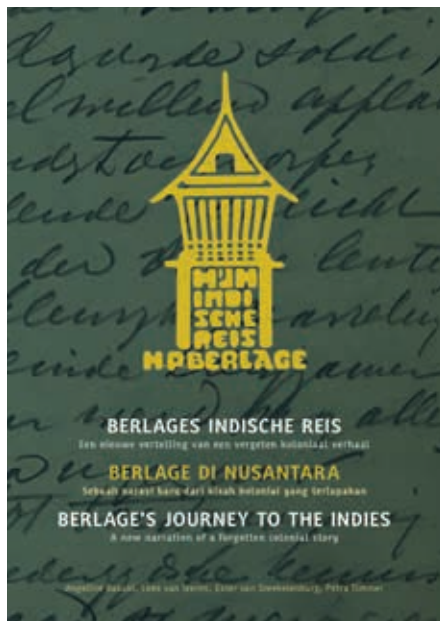
Het is wrang om te zien hoe de extravaganza van weer in contrast staat met de kust zoals we die vandaag kennen. Een grote boosdoener is oorlogsgeweld, dat de Belgische kust bijzonder hard trof. Hotels, zeedijkvillas en kursaals werden met de grond gelijk gemaakt voor de bouw van de Atlantikwall, toegangen naar het strand werden dichtgemetseld en voorzien van prikkeldraad. De wederopbouwjaren deden daar een flinke schep bovenop. Dat de totaal verwoeste kust toen vrij snel weer werd ontdekt door een nieuwe golf toeristen, zorgde voor kritiekloze euforie waarbij haast, winstbejag en kortetermijndenken het wonnen van gevoelige inpassing en aandacht voor esthetiek. Illustratief is de opmars van het appartementencomplex,

een gebouwtype dat in de jaren zestig de kustlijn in rap tempo omvormde tot een ongeïnspireerde gevelwand; een 'Atlantikwall met zeezicht', zo luidde de veelgehoorde kritiek. In de decennia die volgden, bleef het slopen ondertussen ook doorgaan. Gebouwen die vandaag de dag zeker op de monumentenlijst zouden staan, waaronder zeedijkvilla's in chaletstijl en grand hotels uit het interbellum, blijken nog eind jaren negentig afgebroken. Zo lijken nietsontziende sloop en marktdenken de kust inderdaad meer schade te hebben toegebracht dan twee wereldoorlogen.

Het is daarom prettig te lezen dat de ergernis aan de hedendaagse lelijkheid een thema op zich is, wat wordt geïllustreerd door een greep fraaie literaire citaten en spotprenten uit de laatste decennia. Iets van die historische gelaagdheid bleef wel bewaard, ook dat laat Cornilly zien, maar dat de beeldkwaliteit hollend achteruitging, wordt eveneens duidelijk. En dat terwijl die ruimtelijke regie ooit sterk aanwezig was. Veel badplaatsen werkten aan het eind van de negentiende eeuw met strikte bouwreglementen. Oostende en Blankenberge, maar ook kleinere badplaatsen als Duinbergen en De Haan hadden een uitgebreid systeem met bepalingen over maximale bouwhoogte, dichtheid en gevelbeeld, waar nauwlettend op werd gecontroleerd.

Toch is het jammer dat die laatste periode, vanaf pakweg de jaren zestig, summier wordt behandeld. Een goed begrip van de meer recente ontwikkelingen blijft daardoor achterwege. Dit maakt dat je met een vraag achterblijft: hoe is het verdergegaan? De sprookjesachtige weelde van toen is verdwenen, maar er blijven ook stukken die nog net op tijd wel zijn beschermd, zoals wijk de Concessie in badplaats De Haan, de *paravents* in Blankenberge, en een handjevol grand hotels. En wat te denken van het prachtige jarenvijftig-kursaal van architect Léon Stynen in Oostende? Ze worden wel genoemd, maar hoe staan ze er vandaag de dag bij, hoe zijn ze opgenomen in de nieuwe ontwikkelingen? Dit is een gemiste kans, omdat de auteur ook op dit vlak die kennis in ruime mate in huis heeft. Hier heeft hij vermoedelijk moeten snijden: een boek dat de volledige ontwikkeling van negentien badplaatsen beschrijft, zou een saaie encyclopedie worden. Zo gaat dit boek vooral over wat is verdwenen, niet over wat ervoor terugkwam. Daar staat tegenover dat Cornilly dat eerste overtuigend een stem geeft, en andermaal duidelijk maakt hoe belangrijk monumentenzorg en ruimtelijke regie is – daar is uiteindelijk ook de markt mee gediend.

SOPHIE VAN GINNEKEN



ANGELINE BASUKI, LOES VAN IPEREN, ESTER VAN STEEKELENBURG, PETRA TIMMER (RED.)

BERLAGES INDISCHE REIS
EEN NIEUWE VERTELLING VAN EEN
VERGETEN KOLONIAAL VERHAAL /
BERLAGE DI NUSANTARA
SEBUAH NARASI BARU DARI KISAH
COLONIAL YANG TERLUPAKAN /
BERLAGE'S JOURNEY TO THE INDIES
A NEW NARRATION OF A FORGOTTEN
COLONIAL STORY

Edam (LM Publishers), 2024, 319 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
 ISBN 97894602296626, € 30,00

Het koloniale verleden staat sinds enkele jaren volop in de belangstelling. En terecht. Na decennia, zo niet eeuwen, waarin het debat over de exploitatie van mensen en bronnen buiten Europa een gemarginaliseerd bestaan leidde, is het hoog tijd dat daarover in alle openheid wordt gesproken. De kritische aandacht voor het koloniale verleden leidt ertoe dat perspectie-

ven kantelen. Door zaken te bevragen die lange tijd als vaste en onontvreembare waarden werden beschouwd, ontstaan aandacht en erkenning voor aspecten van het kolonialisme waarvoor tot voor kort doorgaans geen of weinig belangstelling was. Met alle positieve en negatieve gevolgen die dat met zich meebrengt: erkenning, verwarring, begrip, onbegrip,

woede en frustratie. In dit licht bezien is de in 2024 bij LM Publishers verschenen nieuwe vertelling van H.P. Berlages *Mijn Indische reis* uit 1931 een interessante casus.

Berlage schreef zijn boek op basis van het dagboek dat hij bijhield tijdens een reis in Nederlands-Indië in 1923. De nieuwe uitgave, door de redacteurs aangeduid als 'Indische reis 2.0', is een thematisch geordende bundeling citaten uit Berlages publicatie. De citaten, die door de redactie zijn voorzien van verbindende teksten en duiding, schetsten Berlage als reiziger, als architect, als denker en als criticus. De drietalige tekst (Nederlands, Indonesisch, Engels) is royaal gelardeerd met gekleurde schetsen die Berlages tijdens zijn reis maakte, aangevuld met contemporaine foto's, archiefstukken (kaarten, brieven) en cartoonachtige 'portretten' van Berlage in de tropen. Naast een beknopte biografie van Berlage bevat het boek ook een korte beschrijving van vooraanstaande personen die Berlage in Indië ontmoette: collega's, politici, bestuurders, wetenschappers en denkers. In de epiloog reflecteren 21 mensen die om professionele en/of particuliere redenen betrokken zijn bij het koloniale en architecturale verleden van Indonesië, op Berlages oorspronkelijke publicatie. Voor wie de reflecties naar meer smaken, is er ten slotte ook nog een serie podcasts.

De ambitie om Berlages Indische reis aan de vergeetelheid te ontrukken, is prijzenswaardig en geslaagd. De ordening, inhoud en lengte van Berlages citaten in combinatie met aanvullingen en reflecties van de redactie en derden resulteren in een laagdrempelige en voor een breed publiek toegankelijke interpretatie van Berlages *Mijn Indische reis*. Maar er kleven ook nadelen aan die eenvoud en interpretatie. Omdat Berlages oorspronkelijke tekst ingrijpend is gereorganiseerd en voor de lezer wordt geïnterpreteerd, rijst de vraag in hoeverre 'Indische reis 2.0' Berlages opvattingen weergeeft, of eigenlijk vooral het perspectief van de redactie op die opvattingen. Wat op zich geen halszaak is – veel lezers realiseren zich wel dat alle bewerkingen interpretaties zijn – maar wel iets om je als lezer van te vergewissen. Net zoals het goed is te constateren dat de redactionele verbindende en verklarende teksten wat dweperig van aard zijn. De indruk die hierdoor ontstaat, namelijk dat Berlage als architect en als mens nagenoeg feilloos was, wordt gelukkig enigszins bijgesteld in de reflecties in het laatste deel van het boek. Met de nadruk op enigszins, want hoe wel enkele auteurs kritische kanttekeningen plaatsen bij zijn opvattingen en ontwerpen, is en blijft Berlage voor de meeste betrokkenen een boven alle kritiek verheven maestro. In hoeverre hun reflecties helpen om de 'bagage' van het koloniale verleden uit te pakken, zoals Amara van der Elst schrijft, staat daarom te bezien. Daarvoor zijn ze in meerdere opzichten te weinig kritisch.

Om te bepalen waarom en welke opvattingen van Berlage heden ten dagen nog relevant zijn, is een objectieve beschouwing nodig van die opvattingen binnen actuele kaders over Berlage en kolonialisme. Aan die voorwaarde voldoet 'Indische reis 2.0' niet. Om te beginnen omdat de literatuur die is geraadpleegd, op één uitzondering na, te algemeen en te eenzijdig is. Dat de redactie de publicatie van Herman van Bergeijk – onterecht beschreven als een documentaire van een architect – noemt, maar inhoudelijk terzijde schuift is daarvan een voorbeeld. Waarom negeert een nieuwe vertelling van Berlages *Mijn Indische reis* een relatief recent gepubliceerd doorwrocht archiefonderzoek? Is dat omdat dat onderzoek zaken aan het licht brengt waaraan Berlage, waarschijnlijk meer bewust dan onbewust, in zijn boek geen aandacht besteedde. Zoals bijvoorbeeld het feit dat hij naar Nederlands-Indië reisde op een moment dat Nederland economisch door een dal ging en ook voor Berlage ontwerp-opdrachten vrijwel stokten. Een historisch gegeven dat niet hoeft af te doen aan Berlages oprechte belangstelling voor de kolonie, maar wel doet vermoeden dat zijn belangstelling behalve persoonlijk ook zakelijk was. Een vermoeden dat wordt bevestigd door de wetenschap dat Berlage naar Nederlands-Indië afreisde met in zijn vestzak de opdracht een rapport op te stellen over een hindoeïstisch tempelcomplex, en het gegeven dat hij na aankomst in Indië ter plaatse nog enkele stedenbouwkundige ontwerp-opdrachten verwierf. Opdrachten die de vraag oproepen op grond van welke kwalificaties Berlage hiervoor in aanmerking kwam, en hijzelf blijkbaar ook van mening was dat hij daarvoor kwalificeerde? Voor iemand die gepokt en gemazeld was in westerse architectuur, die westerse architecten erop wijst dat ze zich rekenschap moeten geven van lokale omstandigheden, die veel waardering heeft voor lokale vakmensen en bouwmethoden, en die bovendien kritisch is over koloniaal gedrag en een misplaatst gevoel van westerse superioriteit, lijkt het accepteren van deze opdrachten nogal inconsequent. Kijkend naar de reikwijdte van de kolonie, de onderling verschillende (bouw)culturen binnen die kolonie en de exclusieve kring waarin Berlage zich tijdens zijn reis bewoog, is immers uitgesloten dat Berlage de kolonie binnen drie maanden in al zijn facetten had doorgrond. Met het aanvaarden van deze opdrachten, met andere woorden, maakte Berlage zich schuldig aan praktijken die hij anderen verweet.

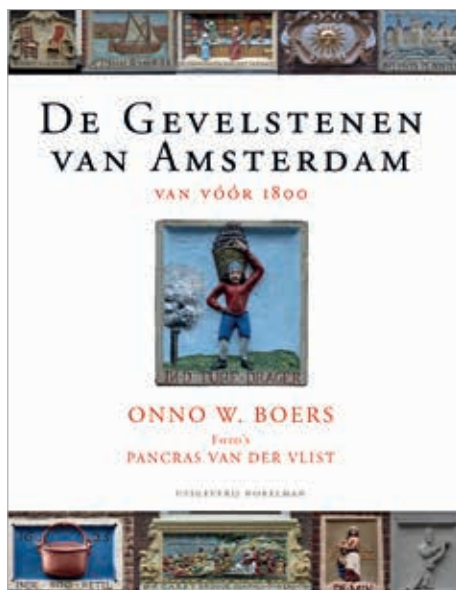
Een andere reden waarom 'Indische reis 2.0' niet overtuigt, is dat de publicatie zich bijzonder summier verhoudt tot het actuele kritische postkoloniale debat. Het is dat Van der Elst refereert aan baggage van het koloniale verleden, Kathleen Ferrier eraan herinnert dat perspectief allesbepalend is en kwalificaties als 'exotisch' en 'vreemd' niet meer van deze tijd zijn, dat Melle Haak het belang benadrukt van een open hou-

ding en het opschorten van oordelen, en dat Obbe Norbruis zich afvraagt hoe passend Berlages voorstellen voor de herinrichting van het toenmalige Stadhuysplein in Batavia zou zijn geweest. Waren deze terecht maar wat verholten aan het postkoloniale debat refererende opmerkingen niet gemaakt, dan was het boek volledig verstoken gebleven van referenties aan dat debat. En dat is wonderlijk. Niet alleen omdat dat debat luid en duidelijk klinkt, maar vooral omdat een contemporaine publicatie over een reis in een kolonie zich bij uitstek leent voor een postkoloniale analyse. Niet om de auteur aan of af te vallen, maar om te onderzoeken waarin het koloniale venijn in dergelijke publicaties schuilt. En aldus meer inzicht in en helderheid

over de aard en implicaties van dat venijn te krijgen. Zoals Berlages belerende opvattingen over gedrag van kolonialen, waarvan hij vervolgens zelf ook een staaltje ten beste geeft.

Hoewel het boek met veel toewijding en zorg is gemaakt en uitgegeven, leest het vanwege het ontbreken van een kritisch postkoloniaal perspectief als een soort *bluff your way into Mijn Indische reis*. Voor wie dat niet volstaat en de behoefte voelt het origineel te raadplegen en/of meer over de context van dat origineel te lezen, zijn gelukkig voldoende exemplaren van zowel Berlages oorspronkelijke werk als Van Bergeijks boek in omloop.

PAULINE K.M. VAN ROOSMALEN



ONNO W. BOERS

DE GEVELSTENEN VAN AMSTERDAM VAN VÓÓR 1800

Amsterdam (Uitgeverij Nobelman), 2023, 296 pp.,
ills. in kleur, ISBN 9789491737985, € 34,95

Kort na elkaar verschenen twee nieuwe publicaties over de gevelstenen van Amsterdam (2023) en Haarlem (2024). Beide steden kennen een historische vereniging die zich bezighoudt met de inventarisatie, bestudering en restauratie van gevelstenen. Die verenigingen beheren tevens websites met gevelstenen in hun stad, geordend op adres en huisnaam. In 1994 verscheen *De gevelstenen van Amsterdam*, geschreven door Onno Boers (1936–2021). Postuum is dit boek



PETER VAN GRAAFEILAND

WAAR HAARLEM IN DE GEVEL STAAT DRIE EEUWEN HAARLEMSE GEVELSTENEN & HUISNAMEN

Haarlem (Uitgeverij Loutje), 2024, 512 pp.,
ills. in kleur en zwart-wit, ISBN 9789491936487,
€ 39,95

herzien en in 2023 onder de titel *De gevelstenen van Amsterdam van vóór 1800* opnieuw uitgegeven onder redactie van Nick van de Griendt en Dioni ten Busschen. Eveneens in 1994 schreef Peter van Graafeiland samen met Theo Bottelier de *Gevelstenen van Haarlem*, een uitgave van 144 pagina's met overwegend zwart-witillustraties. Van Graafeiland nam als enige auteur het kleurrijke boek *Waar Haarlem in de gevel staat. Drie eeuwen Haarlemse gevelstenen & huis-*

namen voor zijn rekening, drie en een halve keer zo dik als de eerdere uitgave. Welke verschillen zijn er nog meer en welke nieuwe betekenissen worden tegenwoordig toegekend aan gevelstenen? Hoe past dit lokale onderzoek binnen de bredere context van het huizenonderzoek?

Beide nieuwe publicaties beginnen met een historisch-geografische inleiding, waarbij Van Graafeiland de uit 1682 daterende en in 1830 heruitgegeven *Koddige en ernstige opschriften* door Jeroen Jeroense noemt, het pseudoniem van Hieronymus Sweerts (1629–1696). Afgezien van dichtelijke, Bijbelse verwijzingen diende het soms schunnige en kromme taalgebruik van de opschriften op gevels tot vermaak, wat in de negentiende eeuw nou juist weer de aanleiding was om menig uithangbord te verwijderen. Deze constatering staat in de vierdelige reeks van J. van Lennep en J. ter Gouw: *De Uithangteekens in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd* (1868–1869). Die reeks, voorzien van tekeningen, borduurt voort op de Engelse publicatie *The History of Signboards* met afbeeldingen van Jacob Larwood, een pseudoniem van de reislustige Nijmegenaar Herman Diederik Johan van Schevichaven (1827–1918). Wat betreft de Amsterdamse geveltekens waren Van Lennep en Ter Gouw echter verre van volledig, reden voor Augustus Pieter Lopez Suasso (1804–1877) om handmatig ruim 1800 gevelstenen, frontonvullingen, snijramen en tekstvermeldingen in die stad te schetsen en beschrijven.

De recente publicaties bevatten allebei een geïllustreerde catalogus. In *De gevelstenen van Amsterdam van vóór 1800* staan na een aantal thematische hoofdstukken, genummerd en alfabetisch op straatnaam, de Amsterdams gevelstenen afgebeeld die zich nog in hun originele context bevinden. Ook individueel afgebeeld en doorgenummerd volgen daarna de ‘gevelsteencollecties’. Soms staat er een adres bij, maar meestal is de herkomst onbekend doordat deze stenen vrijkwamen na de afbraak van huizen. De ontsluiting van dit alles vindt plaats via een thematische index in tien hoofdcategorieën, handig voor wie overeenkomstige onderwerpen wil vergelijken, bijvoorbeeld dieren of gereedschappen.

De Haarlemse studie presenteert de nog aanwezige gevelstenen eveneens in alfabetische volgorde op straatnaam en gaat in veel gevallen uitgebreider in op de voormalige stichters of bewoners. Ook de gebouwde context krijgt in deze uitgave meer aandacht: regelmatig wordt een hele gevel of straatwand getoond. Hierna volgt een hoofdstuk met verdwenen gevelstenen. Ook bevat het Haarlemse boek een hoofdstuk met tweeduizend overgeleverde huisnamen. Het bleek veelal niet mogelijk om daaraan een hedendaags adres met huisnummer te koppelen, soms wel de straatnaam. In tegenstelling tot het Amsterdamse boek ontbreken in het Haarlemse overzicht noten en

een index; wel is er een literatuurlijst opgenomen en wordt een aantal websites vermeld. Het is goed dat in beide publicaties onderscheid wordt gemaakt tussen gevelstenen in situ en losse of verzamelde collecties van stenen. Het plaatsen van een oude gevelsteen in een andere dan de oorspronkelijke gevel kan tot verwarring leiden.

Omdat de gevelsteen of huisnaam fungeerde als label dat kon verwijzen naar het aldaar uitgeoefende bedrijf, levert het bestuderen ervan een belangrijke aanvulling op huizenonderzoek. Gelet op de inhoud van beide publicaties blijkt dat veel gevelstenen het beroep van de koop- of ambachtsman laten zien, soms met een toegevoegd verguld kroontje, een meesterhoed of een meesterproef, zoals het kruiskozijn dat de gilden van de timmerlieden in Amsterdam en Haarlem eisten. Familienamen op gevels kunnen verwijzen naar het beroep of de nering van de huiseigenaar of naar de herkomst van de familie. Gevelstenen en huisnamen konden ook een godvruchtige verwijzing, de naam van een heilige, een toepasselijke spreuk, symbool of abstractie in de vorm van een plant-, dier-, of stadsnaam bevatten. Slechts een klein deel van de werkende burgerij bediende zich van een familiewapen, maar het stond chique om een wapen van de eigen of juist een andere stad, de eigen provincie of het land te gebruiken. Men zocht daarnaast verbinding met een historisch of Bijbels thema, dan wel met een vreemde vorst of exotisch uitgedoste persoon, elementen die het huis en de eigenaar een kenmerkend accent verschaften.

Het Amsterdamse gevelstenenboek bevat een interessant hoofdstuk over de makers van de stenen met namen van de destijds daar actieve steenhouders. Daarbij staan voorbeeldprenten waarnaar de gevelstenen zijn gemaakt. Het boek concentreert zich op de enkelvoudige gevelsteen die – met huisnaam en soms jaartal – in de regel centraal in het stenen fries, direct boven de aanvankelijk houten onderpui is aangebracht. Deze ‘huissteen’ wordt overal in Nederland aan weerszijden veelal geflankeerd door dreigende leeuwenkoppen, die ook op andere plekken in de voor-gevel kunnen zitten. In plaats van de leeuwen kunnen op de hoeken ook engelenhoofdjes of hoofden van een – vaak geïdealiseerde, jeugdige – man (links) en vrouw (rechts) te vinden zijn. Van Graafeiland neemt aan dat het bij dergelijke hoofden op de gevels van de Haarlemse Jansstraat 61–63A en 64 gaat om de portretten van de stichters, daarbij verwijzend naar de publicatie *Gezichten op gevels van huizen 1400–1700* (2022) van ondergetekende. In Haarlem, Amsterdam en elders in Nederland en Europa zijn daarvan voorbeelden te vinden. Uit laatstgenoemde publicatie blijkt dat slechts in enkele gevallen de gelijkenis van een beeldhouwd hoofd vergeleken kan worden met een geschilderd portret. Waar de kopjes klein en weinig

verfijnd zijn uitgevoerd, zal het om de abstracte weergave van de beoogde stichter(s) gaan. In algemene zin hangen het realiteitsgehalte en de mate van verfijning van zo'n hoofd samen met de vaardigheid van de lokale steenhouwer en de toegepaste natuursteensoort. In Amsterdam en Haarlem werkten de gekwalificeerde (stads)stenhouwers zoals Hendrick de Keyser en Lieven de Key en hun gezellen in de zeventiende eeuw meest in zandsteen.

In beide publicaties wordt de toegepaste steensoort helaas zelden benoemd of herkend. Dat is ook lastig, omdat door overschilderen in de loop van de tijd vaak een dik pakket verf op de stenen is aangebracht. Ondanks het goede werk dat beide gevelstenenverenigingen verrichten op het terrein van onderzoek, behoud en herstel, wordt kleurhistorisch onderzoek nog onvoldoende uitgevoerd en als basis genomen voor herstelkeuzes. Meermaals zijn nog aanwezige minieme kleursporen overschilderd met harde, nieuwe kleuren. Het in 1989 door Marjan Buyle gepubliceerde verslag van de restauratie aan de vijftiende-eeuwse portretbusten in Hof Bladelin te Brugge toont een voorbeeldige vertaling van onderzoek in een terughoudende restauratie: de subtiele, oorspronkelijke kleursporen bleven gehandhaafd en er werd niet overheen geschilderd.

Wat het (voortgaande) onderzoek in Amsterdam en Haarlem betreft, kan voor de websites worden aanbevolen de beschikbare gegevens eens anders te rangschikken. In beide publicaties en ook op de websites ontbreekt bijvoorbeeld een cartografisch overzicht. Het zou interessant zijn om de verspreiding van bepaalde beroepsgroepen aan de hand van voorstelling of huisnaam in die steden te situeren. Waar zaten de looiers, smeden en steenhouwers? Dit levert in combinatie met archeologisch en historisch onderzoek wellicht verrassende nieuwe inzichten op. In plaats van een numeriek of alfabetisch straatnamenoverzicht zou ook gekozen kunnen worden voor een chronologische volgorde: wanneer verschijnen de vroegste voorbeelden, wat verandert er aan de vormgeving van de stenen en wanneer komt het gebruik van huisnamen en gevelstenen tot een eind? De gevelstenen bevatten dikwijls ook stilistische elementen, die men (alsnog) zou kunnen vergelijken met andere ornamenten en de opzet van de gevels waar ze – vooral in Amsterdam – apart van worden behandeld. Kortom, de prachtig geïllustreerde overzichten van Amsterdam en Haarlem bieden voldoende aanknopingspunten voor vervolgonderzoek.

DIRK J. DE VRIES

VRIENDEN VAN
BOEi



vriendenvanboei.nl/help-mee



Verleden en toekomst ontmoeten elkaar

Ontdek hoe je BOEi helpt erfgoed nieuw leven te geven.

“Funderingsherstel onder een zeventiende-eeuws gewelf”

architectenbureau
Vroom

